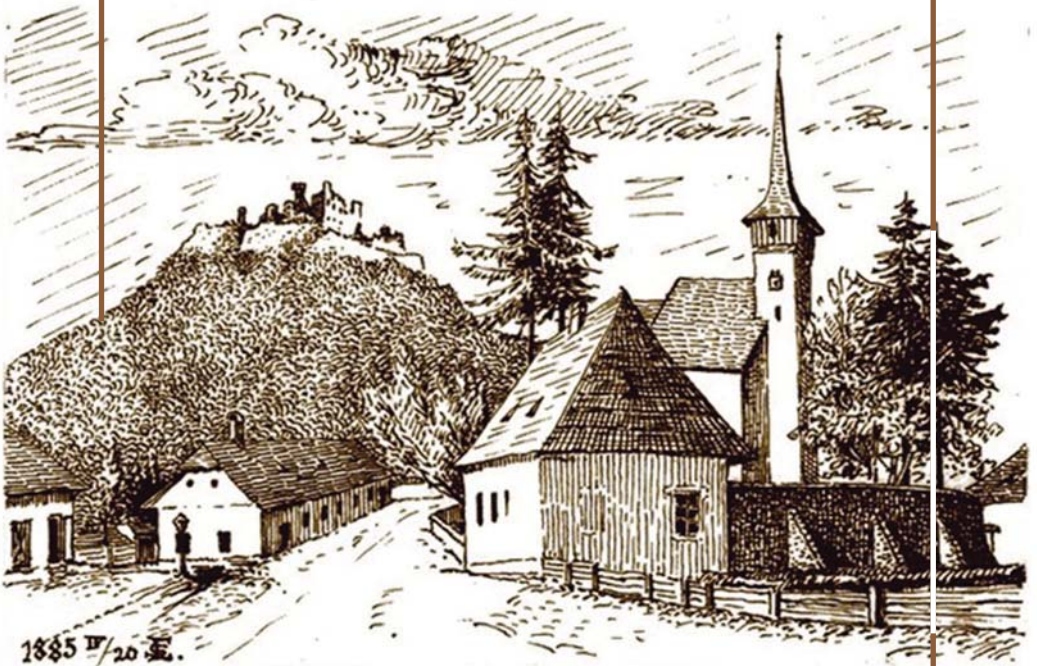

*Ігор Прохненко, Марія Жиленко,
Володимир Мойжес*

ЗАМКИ ЗАКАРПАТТЯ: ВІД БОРЖАВИ ДО ТИСИ

(оборонні споруди на Соляному Шляху)

ілюстрація Елеміра Шовша, 1885 р.

Co-funded by the European Union

Hungary-Slovakia -Romania-Ukraine
2014-2020

PARTNERSHIP WITHOUT BORDERS

Наукову монографію «Замки Закарпаття: від Боржави до Тиси (оборонні споруди на Соляному Шляху)» було підготовано завдяки проєкту HUSKROUA/1702/3.1/0091 «Відновлення туристичної привабливості історичного «Соляного Шляху», що здійснюється(вася) КП «Агентство регіонального розвитку та транскордонного співробітництва «Закарпаття» Закарпатської обласної ради», Виконавчим комітетом Хустської міської ради та Соболч-Сотмар-Берег «Обласне регіональне агентство розвитку та охорони навколишнього середовища» у рамках Програми транскордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна 2014-2020 (huskrova-cbc.eu) та співфінансується Європейським Союзом.

Загальна мета проєкту «SaltRoad» – залучення туристів до «ключових» туристичних пам'яток регіону.

ЗАГАЛЬНИЙ БЮДЖЕТ ПРОЄКТУ:

382 918,23 Євро

ВНЕСОК ЄС:

344 626,40 Євро

Програма Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна ЄІС ТКС 2014-2020 забезпечує фінансування ЄС для сталого розвитку вздовж кордону України з Угорщиною, Словаччиною та Румунією, допомагає зменшити різницю у рівні життя та вирішити спільні проблеми по обидва боки кордону.

Держави-члени Європейського Союзу вирішили об'єднати свої знання, ресурси та долі. Разом вони побудували простір стабільності, демократії та сталого розвитку, зберігаючи при цьому культурне різноманіття, толерантність та свободу особисті. Європейський Союз прагне поділитися своїми досягненнями та цінностями з країнами та народами, що перебувають за його межами.

Дану публікацію було створено за фінансової підтримки Європейського Союзу. За її зміст несе відповідальність виключно Комунальне підприємство «Агентство регіонального розвитку та транскордонного співробітництва «Закарпаття» Закарпатської обласної ради», і може не обов'язково відображати погляди Європейського Союзу.

APP "ЗАКАРПАТТЯ"

ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. ПРОФ. Е. БАЛАГУРИ

**Ігор Прохненко, Марія Жиленко,
Володимир Мойжес**

ЗАМКИ ЗАКАРПАТТЯ: від Боржави до Тиси

(оборонні споруди на Соляному Шляху)

Ужгород
Поліграфцентр "Ліра"
2020

ББК Т4 (4 Укр – 4 Зак) 4:Щ113
УДК 902.2/.904:728.81/.82(477.87) “04/14” П 84

Прохненко І., Жиленко М., Мойжес В.

Замки Закарпаття: від Боржави до Тиси (оборонні споруди на Соляному Шляху). – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2020. – 160 с.: Іл.

У книзі на основі комплексного використання археологічних матеріалів і даних письмових джерел висвітлюється історія споруд замкової архітектури долин р. Боржави (Бронька, Сільце, Квасово) та р. Тиси (Вишково, Хуст, Королево, Виноградів). Пам'ятки поділяються на декілька хронологічних груп. Найбільш ранні з них (Бронька, Сільце, Вишково) виникли в другій половині XIII ст. переважно в якості дозорних пунктів і функціонували вони незначний проміжок часу (до початку XIV ст.). Їх замінили укріплення першої половини XIV ст. (Хуст, Королево, Виноградів). Наприкінці XV – на початку XVI ст. відбулася суттєва реконструкція даних пам'яток і була зведена фортеця в Квасові. Припинення функціонування цих замків відбувалося в різні періоди (від XVI до XVIII ст.) і ці події не були пов'язані між собою.

Видання розраховане на науковців, студентів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією Закарпаття.

Igor Prohnenko, Maria Zhylenko, Volodymyr Moizhes

The castles of Transcarpathia: from Borzava to Tisza (Fortifications on the Salt Road). – Uzhhorod, 2020.

Рецензенти:

Мордовін М. – археолог, доцент кафедри археології епохи переселення народів та середньовічної археології Університету ім. Лоранда Етвеша (Будапешт, Угорщина)

Дзембас О.В. – археолог, історик, методист Закарпатського центру туризму, краєзнавства, екскурсій і спорту учнівської молоді.

Рекомендовано до друку кафедрою археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ» (протокол №9 від 12.06.2020 р.) і Вченою радою факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол № 2 від 12.06.2020 р.)

*Видання здійснене в рамках проекту HUSKROUA/1702/3.1/0091
«Відновлення туристичної привабливості Соляного шляху»*

ISBN 978-617-596-310-4

© Прохненко І., Жиленко М.,
Мойжес В., 2020
© Поліграфцентр “Ліра”, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ I. Замкове будівництво в Угорському королівстві	11
РОЗДІЛ II. Історія дослідження замків Закарпаття	21
РОЗДІЛ III. Замки долини Боржави	33
РОЗДІЛ IV. Замки верхів'я Тиси	48
ВИСНОВКИ	92
SUMMARY	94
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	96
ІЛЮСТРАЦІЇ	107

Ілюстрація Людвіга Робока, 1853 р.

ВСТУП

Епоха високого середньовіччя – період стрімкого політичного, економічного та суспільного розвитку Європи. Населення в цей час стабільно зростало, розквітало виробництво, торгівля, виникали нові міста. Європейці почали пізнавати світ за межами свого континенту, а кілька великих держав і папство забезпечували баланс і політичну стабільність.

Не стало винятком і Угорське королівство – органічна частина християнської Європи. На момент створення держави угорці отримали вже готову модель політичного та соціального устрою, яка на століття визначила життя країни. Середньовічне суспільство у них складалося з трьох основних груп: дворянства, духовенства та селянства (міщанство на теренах королівства з'явилося дещо пізніше, адже процес урбанізації порівняно з рештою країн Європи розпочався відносно пізно). Відповідно до цього і землеволодіння поділялися на три категорії: королівські, церковні та приватні, а їх власників об'єднувало спільне дворянське походження. Серед інших атрибутів шляхетний спосіб життя передбачав і наявність відповідного житла – збудованого на власних землях замку або палацу. Та все ж процес виникнення замків був складним і не однозначним. Укріплення стали визначальним фактором розвитку певного регіону, слугували політичними й економічними центрами, а часто ще й ядром, навколо якого виникали міста.

В історіографії, присвяченій середньовічному та ранньомодерному військовому зодчеству Верхнього Потисся, зафіксовано більше двох десятків замків, розміщених на території Закарпатської області України. Залучення їх до історичних реконструкцій наштовхується на певні складнощі, починаючи з визначення самого терміну “замок”, до категорії якого зазвичай включені городища (“земляні фортеці”), палаци і сторожові пости. Як наслідок, до наукового обігу введена низка недостовірних пам'яток. Це стосується палаців у Чинадієві, Довгому, Єсені та Горянах, точно не локалізованих місцезнаходжень

Берегвар, Гутівар, Шашвар, а також пунктів без кам'яних фортифікаційних споруд (Дийда-Тоувар, Боршова та Вишкова) (Гомоляк, 2007). Після їх виключення із загального списку до достовірних можна віднести Броньку (Царська гора), Виноградів (Канків), Квасово, Королево (Нялаб), Мукачево (Паланок), Невицьке, Сільце (Бодулів), Середнє, Ужгород та Хуст. Картографування цих замків свідчить про їх розміщення по лінії передгір'їв Карпат, на головних водних артеріях краю (рис. 1). Час виникнення більшості з них, як правило, без належної аргументації, у вітчизняній науково-популярній і навіть у науковій літературі визначається IX–X ст. у якості городищ, а зі зведенням кам'яних стін начебто в X–XI ст. вони стали замками (Поп, Поп, 1971; 2007; Поп, 2001). Таке датування ключових пам'яток не узгоджується з часом утворення подібних фортифікацій у північно-східній частині Карпато-Дунайського ареалу, ранній етап яких пов'язаний із кінцем XIII – першою половиною XIV ст. (Prohnenko, Mojzsesz, Zsilenko, 2013, old. 203-250).

У цій ситуації, для вирішення питань хронології, зокрема, для встановлення часу зведення замків Закарпаття, виникла необхідність критичного аналізу свідчень письмових джерел і приділення більшої уваги археологічним даним. Такий стан речей визначив спрямованість роботи утвореного у 2007 році окремого загону археологічної експедиції Ужгородського національного університету. Його діяльність зосереджена на вивченні саме тих замків, які до того не мали конкретного археологічного матеріалу. Це стосується Виноградова, Королева, Броньки, Середнього, Сільця, Квасова, Вишкова та Хуста. За винятком Середнянського замку, всі ці пункти займали долини р. Боржави та р. Тиси. Основною метою першого етапу досліджень було утворення стратиграфічних колонок і встановлення на їх основі реальної хронології пам'яток. Розкопки перших же польових сезонів підтвердили доцільність застосування саме такої методики початкового дослідження замків.

Кореляція археологічних даних зі свідченнями письмових джерел дозволила реально дивитися на історію ключових “архітектурних родзинок” Закарпаття, позбавивши її багатьох мі-

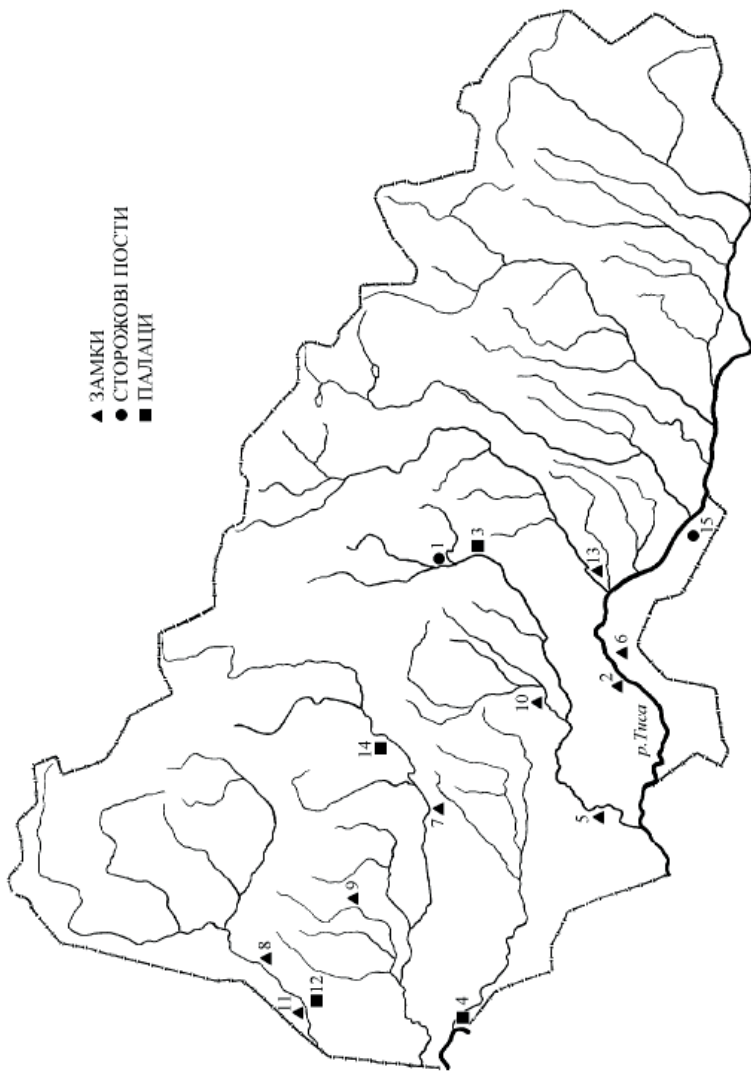

Рис. 1. Карта розміщення фортифікацій (замків, сторожових постів і укріплених палаців) на території Закарпаття.
 1) Бронька; 2) Виноградів (Канків); 3) Довге; 4) Есень; 5) Кvasово; 6) Королево (Нялаб); 7) Мукачево (Паланок);
 8) Невицьке; 9) Середнє; 10) Сільце (Бодулів); 11) Ужгород; 12) Ужгород-Горяни; 13) Хуст; 14) Чинадієво; 15) Вишково.

фічних елементів. У пропонованому науковому виданні, написаному в рамках проекту “Відновлення туристичної привабливості “Соляного Шляху” HUSKROUA/1702/3.1/0091, подається аналіз матеріалів, отриманих експедицією Ужгородського національного університету на замках, безпосередньо пов’язаних із контролем основних торговельних шляхів долин річок Боржава та Тиса. Ступінь дослідження різних замкових споруд на цій території значно відрізняється. У Вишкові було проведене лише візуальне обстеження, у Броньці, Сільці, Квасові, Виноградіві та Хусті шурфами і невеликими розкопами були вивчені порівняно невеликі площі, і лише на Королівському замку Нялаб проходять щорічні систематизовані планомірні археологічні роботи. Такий стан формування бази даних замкових споруд Закарпаття знайшов відображення в кількісній нерівномірності накопичення матеріалів, відповідно – специфіці подачі інформації в даному виданні, чітко показуючи особливі досягнення сьогодення і накресливши перспективні напрямки вивчення укріплень області на майбутнє.

ЗАМКОВЕ БУДІВНИЦТВО В УГОРСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ

На території середньовічної Угорщини “земляні замки” – осередки адміністративного та військового управління новостворених територіальних одиниць, комітатів (угор. *vármegye*) будувались починаючи з XI–XII ст. Їх очолювали призначені королем із кола своїх довірених осіб люди – жупани (лат. *comes*). Для зведення укріплень ранніх Арпадовичів обирали невисокі (заввишки 20-30 м) пагорби або схили гір, які домінували над місцевістю. Ті з них, які були побудовані на периферії Карпатського басейну, біля торговельних шляхів, відігравали значну роль і в захисті прикордоння. Окремі з цих стратегічно важливих місць використовувались у стародавні часи для зведення городищ. Відомо чимало випадків реанімації попередніх систем укріплень, але найчастіше зводилися нові фортифікації, обнесені земляними валами різних конструкцій. Жупанатські осередки були найбільш потужними тогочасними архітектурними комплексами з міцними захисними спорудами, здатні розмістити не тільки чисельний гарнізон, але й достатньо запасів для того, щоб витримати тривалу облогу. Однак не слід уявляти ці укріплення як типові казарми. Замкові люди, воїни гарнізону, госпіти, що їх обслуговували, мешкали у навколишніх поселеннях. Землі, що забезпечували потреби жупанатського центру, точніше, його гарнізону, знаходилися в їх околицях, хоча вони не завжди розміщувалися єдиним кущем (Tringli, 2009, old. 489-490). Житлові та господарські приміщення були як всередині, так і за межами стін, тобто вони виконували не тільки захисну функцію, а поступово ставали і ядром виникнення міст, центрів середньовічних комітатів (Szendre, 2013, old. 129).

Із XIII ст. з'явилися кам'яні укріплення нового типу – лицарські замки. Їх кількість стрімко зросла після монголо-татарського нашествия, адже Бела IV не лише охоче надавав дозволи, а час-то спонукав своїх довірених осіб до зведення захисних споруд (Fügedi, 1975, old. 68). Про стратегію будівництва свідчить чимало документів, датованих 1248–1260 рр., у яких зазначено, що за порадою баронів місця, придатні для зведення фортифікацій, король роздав своїм прихильникам, у яких була можливість збудувати замок. Із часом тональність цих грамот стала категоричнішою, король наказував зводити укріплення на придатних для цього місцях для захисту населення на всіх підвладних йому землях (Fügedi, 1977, old. 19). Хоча з документів стає зрозумілим, що монарх мав на меті не перебудову старих центрів, а зведення нових, менших замків, розкиданих по всій території, однак, різкого переходу не відбулося. Великі укріплення попереднього типу й надалі виникали, переважно у прикордонних, лісових комітатах (Feld, 2014b), тим самим суттєво прискоривши процес їх перетворення у повноцінні адміністративні одиниці. На заміну невеличким королівським мисливським будиночкам тут поступово зводили і замки – осередки королівських доміній. Процес трансформації був доволі повільним, адже у прикордонних комітатах бракувало шляхти, яка могла стати опорою королівської влади. На щастя, ці території були ледь заселені, тому тут знаходилось багато площ, які можна було дарувати. Таким чином, із володарів земель, які слід було ще освоїти, формувалася нова знать нових комітатів. Завершальним етапом цього процесу стало пожалування за Людовика Великого дворянських титулів переселенцям із числа інших етнічних груп, наприклад, волоським кенезам Марамороша (Tringli, 2009, old. 503-504).

Частину прикордонних фортифікацій і надалі будували з деревини. Та поки ранні земляні укріплення контролювали величезні території і були основою їх економічного розвитку, нові лицарські замки мали набагато менший радіус дії та спиралися на прибутки від феодальних доміній (Fügedi, 1975, old. 65).

На думку дослідників, узагальнюючий термін “замки нового типу” містить у собі найрізноманітніші архітектурні рішення.

П. Енгел стверджував, що “спосіб зведення укріплення – це тільки зовнішній атрибут” (Engel, 1987/2007, old. 14). Цієї ж думки дотримується і археолог І. Фелд, зауваживши, що розміри та форму захисної системи визначали виключно розміщення, фінансові можливості та потреби власника (Feld, 2017, old. 380). Основною метою зведення замків було прагнення їх господарів до панування над навколишніми землями, адже в епоху середньовіччя в Угорщині термін “замок” дорівнював терміну “влада”. Власники контролювали околиці з укріплень, а в разі нападу тут укривалися від небезпеки.

Не можна нехтувати роллю середньовічних замків й у захисті кордонів держави. Проте, окрім своїх безпосередніх функцій, тобто посилення природних бар’єрів прикордонної зони, зведені тут укріплення впливали і на середовище та демографічну ситуацію, притік чи відтік певних груп населення. У ті часи дещо відрізнялося від сучасного і саме поняття кордону. Якщо приватні землеволодіння мали чітко визначену межу, то землі королівства були окреслені доволі ефемерно, тобто прикордонні укріплення обороняли не “лінію кордону”, а певну територію, намагалися забезпечити безперешкодну торговельно-економічну діяльність у цих регіонах. Хоча сам кордон ще не був чітко окресленим, на початок XIV ст. уже виділилися певні пункти, що визначали межі території королівства і саме тут були зведені перші прикордонні укріплення. Гарнізони таких замків забезпечували охорону шляхів, виконували розвідувальну функцію, а у разі нападу – здійснювали і збройний захист регіонів (Tóth, Polgár, 2019, old. 135-136).

Топографія пунктів, відповідно, теж була різноманітною. Хоча загальноприйнятою є думка, що переважну більшість фортець зводили у горах або передгір’ї, у цей період активно будували замки і на низовині. Однак не слід забувати, що серед інших завдань середньовічних фортець була й презентація місця власника у тогочасній соціальній ієрархії, що певним чином вплинуло і на розміщення укріплень. При виборі місця будівництва, звісно, в першу чергу бралися до уваги такі аспекти, як можливість забезпечення водою, провізією, наближеність до

основних транспортних артерій. Але важливим було й те, щоб замок візуально домінував над місцевістю, підкреслюючи статус свого володаря.

По-різному розміщувалися такі пам'ятки і по відношенню до населених пунктів. Крім укріплень з екстремальним розташуванням, існувало багато таких, що збудовані у безпосередній близькості до місць проживання великих громад. Але в той самий час іноді важко визначити, чи існувало поселення до зведення фортифікації, чи було створене для забезпечення потреб його володарів.

Власні назви замків у джерелах почали з'являтися тільки тоді, коли вони фігурували у яких-небудь офіційних документах, юридичних справах (це стосувалось як приватних, так і королівських замків). У багатьох випадках на присутність в околицях у минулому укріплення вказує тільки назва підвищень – *Várhegy* або *Várdomb* (Замкова гора), а власна назва замку у документах чи традиціях не зберіглася, як і самі фортифікації. І навпаки, часто тільки згадка замку, зафіксована у середньовічних документах, вказує на його колишнє існування, відкриваючи, тим самим, перспективу для майбутніх археологічних досліджень.

Фортифікаційні споруди на ранніх етапах будувались переважно з оборонною метою, але їх репрезентативна функція стала зрозумілою вже в епоху пізніх Арпадовичів, за умов посилення олігархічних кланів. Укріплення в той час були важливими не стільки через загрозу можливих зовнішніх нападів, а скоріше як символи влади, у тому числі й політичної. Володарі замків були не багатшими, а могутнішими, впливовішими за інших (Engel, 2003, old. 171-172).

Одним із вирішальних факторів у розвитку замкового будівництва нового типу стала можливість зведення укріплень приватними особами. Хоча серед власників усе частіше траплялися магнати, це не означало, що нові фортеці належали виключно представникам аристократії. Королівські замки існували й надалі, зводилися й нові. Співвідношення двох типів власності мінялося впродовж середньовіччя залежно від зміцнення або

послаблення влади монарха (Havasiné, Kovács, 2017, old. 22-23). На момент смерті Бели IV (1270 р.) на території держави було зведено 23 королівські замки (ще 10 існували до татарського нашествия) та 45 приватних. На кінець правління династії Арпадовичів, за умов послаблення королівської влади та зміцнення олігархічних кланів це співвідношення становило 30 на 136 (Fügedi, 1977, old. 54). Причому такі магнатські роди, як Кьосегі, Аба, Чак володіли навіть кількома укріпленнями. Саме для цього періоду характерне твердження “замок породжує замок”, тобто одні захисні споруди зводились для того, щоб у регіоні нівелювати вплив інших.

Право на будівництво фортифікацій міг надати виключно король. Очільники адміністративних одиниць, округів, барони та навіть палатини не мали таких повноважень. Кожен із таких дозволів містив ім'я отримувача привілею та можливо його нащадків, перераховував заслуги перед королем, які давали право на привілеї. Цікаво, що більшість дозволів не визначали чіткого місця локалізації майбутнього укріплення, воно могло бути розміщене будь-де в межах володіння власника документа, конкретний маєток у грамотах вказувався значно рідше (Fügedi, 1977, old. 11). У історії середньовічної Угорщини відомий усього один випадок, коли король Сигізмунд у 1399 р. надав дозвіл на будівництво одразу двох замків для Петра Перені у Севлюші та Абауйварі (Horváth, 2011a, old. 6).

У архівах дуже мало середньовічних дозволів до 1320-х рр. На песимістичну думку П. Енгела, їх збереглося всього 1-2 % (Engel, 1987/2007, old. 17). Е. Фюгеді вважає, що існувало чимало замків, будівництво яких, певно, відбулося у період 1242–1270 рр., але дозволи на зведення відомі всього у кількох випадках. Ті, що дійшли до наших часів, настільки лаконічні, що складається враження, що іноді для будівництва укріплень достатньо було усної згоди або доручення правителя (Fügedi, 1975, old. 67-68). Крім цього, в окремих випадках слід врахувати й навмисне знищення наявних документів, адже за “технологією” захоплення замків агресор намагався прибрати всі докази прав володіння попередніх власників (Fügedi, 1977, old. 26).

Думку про будівництво без письмового дозволу підтримав і Р. Горват. Він наголосив, що у другій половині XIII ст. із послабленням королівської влади та зі зміцненням олігархічних кланів з'явилося значно більше укріплень, ніж на те видавалося дозволів, і такі пункти почали “впливати” внаслідок політики централізації Карла Роберта (Horváth, 2011, old. 93).

Інша важлива проблема – питання терміну дії дозволів. Найбільш імовірно, що вони були безстроковими та розповсюджувалися і на нащадків отримувача привілею. Звісно, не можемо виключити версію про те, що дозволи видавалися до кінця життя правителя, але це малоймовірно. Опосередкованим доказом безстроковості дозволів може бути той факт, що доволі багато укріплень зводилися через кілька років, а іноді й десятиліть після їх отримання. Важко визначити, чи видавалися дозволи на ім'я конкретної особи, або на певне володіння. Судячи з формулювання середньовічних документів, практикувались обидва варіанти, тобто одна група документів стосувалася конкретних маєтків (Magyar Országos Levéltár: DL 15102, DL 50140, DL 29234, DL 62813), інша давала можливість власнику привілею зводити замок на території будь-якого свого володіння (Magyar Országos Levéltár: DF 259129, DF 263595). Навіть у тих випадках, коли укріплення не було збудовано, такий дозвіл суттєво збільшував вартість маєтку, якого він стосувався (Horváth, 2011, old. 102).

Ще з 1260-х рр., часів громадянської війни між Белою IV (1235–1270 рр.) та його сином, майбутнім королем Іштваном V (1270–1272 рр.) особливо гостро постало питання фортець, що зводилися без відома короля, переважно на непідконтрольних йому землях. Частину з них власники легалізували згодом. Відомо чимало грамот, які давали дозвіл на “завершення будівництва” певного замку. Інші потрапили під дію закону 1298 р., який передбачав руйнування незаконно зведених фортифікацій і для виконання якого за правління Андрія III навіть створили спеціальну “комісію” (Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár, 75 163; Horváth, 2011, old. 92).

Наскільки цей закон був ефективним – не відомо, але через кілька десятиліть, у роки боротьби за владу Карла I Роберта в

письмових джерелах з'явилося чимало укріплень, зведених явно не у військовий час, а ще раніше, у XIII ст. За правління королів династії Анжу (1320–1382 рр.) поняття “замок” остаточно стало синонімом поняття “політична влада”, тому не випадково Карл Роберт намагався оволодіти якомога більшою їх кількістю. На відміну від західноєвропейської практики руйнування захоплених замків, новий угорський монарх усвідомив, що ці укріплення можуть стати надійною опорою його влади, тому намагався сконцентрувати їх у власних руках. У 1320-х рр., після стабілізації своїх позицій на троні, Карл Роберт ініціював ревізію та повернення незаконно привласнених королівських замків. Нові фортеці в цей період будували переважно в тих місцевостях, де досі поблизу не було королівських замків, у тому числі на мало-заселених територіях (наприклад, Хуст на Мараморощині). Ця політика виявилася настільки успішною, що на кінець правління Людовика I було зведено 93 королівські замки, у той час як подаровано всього 18 укріплень (Fügedi, 1977, old. 86). П. Енгел навів дещо інші цифри. Він вважає, що на кінець свого правління Карл Роберт (1342 р.) володів 170 замками з 300, а на момент смерті його сина, Людовика Великого (1382 р.), король усе ще мав у своєму управлінні близько 150 укріплень (Engel, 2003).

У результаті археологічних досліджень стало зрозуміло, що гірські замки на вершинах із важким доступом із кінця XIV ст. значно перебудовували, модернізували, розширювали. Тенденція передбачувана, адже багато дворянських родів влаштовували собі резиденції у таких фортецях. Значна частина інших аристократів у цей самий час будували собі зручні палаці (*castellum*) на території населених пунктів, де облаштовувалися разом із родинами (Horváth, 2011, old. 77-78; Kubinyi, 1992, old. 215). Єдиним логічним поясненням такого поживалення будівництва можуть бути зміни, що відбулися при королівському дворі. На відміну від придворної аристократії Анжу, яка, перебуваючи у безпосередньому оточенні короля, брала активну участь в управлінні державою, за Сигізмунда політична еліта країни надала перевагу проживанню у власних маєтках, а столицю відвідували лише у разі виникнення невідкладних державних справ. Якщо

до цього додати внутрішні конфлікти середини XV ст., одразу стають зрозумілими причини ренесансу замкового будівництва у пізньому середньовіччі (Horváth, 2011, old. 80).

Стрімко зростає за правління Сигізмунда і кількість дозволів на право будівництва приватних укріплень. На це існує декілька пояснень. По-перше, збережених письмових джерел періоду короля Сигізмунда значно більше порівняно з попередніми історичними епохами (вагома частина вже опублікована у багатотомному виданні “Zsigmondkori oklevéltár”, перший том якого вийшов у 1951 р. (ZsO, 1951), а наразі останній тринадцятий – у 2017 р. (ZsO, 2017)). По-друге, в історичній науці загально прийнято вважати, що правління Сигізмунда характеризувалось стабільністю та доволі міцною позицією монарха, опосередкованим доказом чого може бути і велика кількість дозволів на будівництво. Тобто за стабільної королівської влади ставлення до дозволів на будівництво теж було серйозним, феодали не ризикували зводити укріплення без відома та згоди правителя. І третій, теж не меш важливий фактор – постійна потреба королівського двору у грошах. Щоб покрити фінансування своїх амбітних проєктів, королю доводилось передавати в оренду або постійне користування королівські домінії, що часом супроводжувалося й правом на зведення укріплень. Інший такий “сплеск” замкового будівництва спостерігається у другій половині XV ст. за правління Матяша Корвіна, яке також характеризувалося тривалістю та міцною позицією монарха.

Тим не менше, у законах Угорського королівства надання права на будівництво фортифікацій порівняно з іншими європейськими державами фіксується надзвичайно пізно. Тільки у пункті LVII закону, прийнятого на законодавчих зборах у жовтні 1514 р. після селянського повстання Дьордя Дожі зазначено: “за відома короля дворянам дозволено зводити споруди, укріплені вежами і валами, в кожному з комітатів – по замку для користування дворянства” (1514. évi LVII. törvénycikk...).

Замками за відсутності володарів управляли їх довірені особи – каштеляни, причому стосувалося це як королівських, так і приватних укріплень. Каштеляни тих пунктів, що перебува-

ли у власності держави, розпоряджалися частиною доходів королівських доміній. Так поступово укорінилася система землеволодінь, прив'язаних до певної посади (гонор). Судячи з великої кількості збережених середньовічних грамот, управляючих замками вводили у посаду королівські представники. Основними їх завданнями було збереження фортифікаційних споруд, комплексів житлових та господарських будівель для короля, його захист і забезпечення постійного потоку фінансових надходжень.

Каштеляни феодальних замків виконували по суті ті ж організаційні функції, що і державних. На ранніх етапах єдиною суттєвою відмінністю королівських управляючих було право судочинства над мешканцями домінії, якою той управляв (іноді спільно із старостою поселення, прикладом чого може слугувати рання історія Нялабської королівської домінії (Fügedi, 1977, old. 74)).

У випадку з аристократичними родинами, що володіли кількома укріпленнями в межах однієї території, посаду каштеляна доволі часто об'єднували, регіональне управління здійснювалося з одного із замків роду. В історії існує чимало прикладів такої ієрархії, та один із найбільш яскравих – це управління домініями палатинської гілки роду Перені на території Фелвідека.

Підсумовуючи, в історії Угорського королівства можемо виділити чотири послідовні етапи функціонування замків. Для XII–XIII ст. характерна система королівських комітатів із жупанськими укріпленнями в основі. З XIII ст. з'явилися невеликі за площею, новозбудовані замки аристократів, які за останніх Арпадовичів стали важливим механізмом впливу певних олігархічних кланів. Після зміцнення на угорському троні представника династії Анжу замки стали уособленням політичної влади монарха і функціонували переважно як центри королівських доміній. У пізньому середньовіччі вони поступово перейшли до рук нової аристократії і часто трансформувалися у розбудовані комплекси, резиденції.

Не став винятком із загальних тенденцій і наш край, хоча процес входження до структури Угорського королівства тери-

торій сучасного Закарпаття та формування адміністративного устрою був доволі тривалим і уповільнювався кількома факторами. По-перше, лінія Карпат оточувала територію новоствореної держави як природний кордон, тому перші Арпадовичі не вважали за потрібне зміцнювати східні рубежі країни. У процесі поділу земель Карпатського басейну між угорськими племенами північно-східна, мало придатна для проживання та ведення господарства окраїна, залишилася поза увагою, густина населення була надзвичайно малою. Згодом, із юридичним оформленням права власності, лісисті землі регіону перейшли в особисте володіння короля, використовувались у якості мисливських угідь. Хоча серед перших 45 комітатів, що виникли за правління Святого Іштвана, уже фігурує Боршова (майбутній комітат Берег), а згодом від Земпліна відділився комітат Унг (Németh, 2001, old. 237), Угочанщина і марамороські гірські масиви і надалі залишалися білою плямою на карті королівства.

Ситуація кардинально змінилася після монголо-татарського нашествия. Унаслідок централізованої політики колонізації та замкового будівництва Бели IV в регіоні зводилися перші укріплення нового типу, незаселені землі роздавалися дрібному дворянству, запрошувалися німецькі переселенці – госпіти. Остаточне оформлення адміністративної системи відбулося вже за перших Анжу, а завдяки розпочатому в Мараморощі соледобуванню почався стрімкий економічний розвиток регіону.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКІВ ЗАКАРПАТТЯ

Дослідження середньовічних і ранньомодерних замків заслуговує на особливий статус хоча б за те, що завдяки величезній кількості згадок вони займають домінуюче положення в історичних джерелах. Огляд фахової літератури буде доречно розпочати зі зводів документів, значну частку яких становлять дозволи, дарчі грамоти, судові рішення, різноманітні накази та листи монархів, пов'язані зі статусом або правом власності на те чи інше укріплення.

Не зважаючи на те, що публікація середньовічних документів Угорського королівства бере початок ще у XVIII ст. (збірки під редакцією Г. Гевенеші, М.Д. Ковачіча, І. Катони та ін.), першим справді масштабним виданням можемо вважати “Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis” (Збірка церковних та світських документів Угорщини) під редакцією Д. Феєра, римо-католицького священика, історика. Перші томи з'явилися ще 1829 р., останній вийшов у 1844 р. (загалом опубліковано 11 томів, 42 книги). До збірки, крім документів епохи Арпадовичів, увійшов і матеріал до 1439 р., тобто до смерті Альберта Габсбурга.

У другій половині XIX ст. виникла потреба у доповненні збірки Д. Феєра та публікації нововиявлених середньовічних латиномовних грамот. Вийшло в світ багатотомне видання “Árpádkori Új Okmánytár” (латиною Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus) під редакцією Г. Венцела.

Першим зводом, у якому подані джерела епохи правління Анжу, в Угорщині став “Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis” у 1870-х рр. Багатотомне видання, упорядниками якого були І. Надь та Д.Т. Нодь мало на меті сис-

тематизувати документи, які стосувалися в першу чергу внутрішньої політики королів династії. Сім томів, що вийшли між 1878 та 1920 рр. охоплюють хронологічний період від 1301 по березень 1359 р. Органічним продовженням і доповненням вищезгаданої серії став “Anjou-kori Oklevéltár”, роботу над яким розпочато у 1983 р. з ініціативи професора-медієвіста Університету ім. Аттілі Йожефа (Сегед) А. Кубіні, а перший том вийшов друком у 1990 р.

Однією з найбільш повних збірок, присвячених правлінню одного монарха, став багатотомник “Zsigmondkori oklevéltár”, концепція якого з’явилася ще у 1888 р. Робочою групою на чолі з Л. Феєрпатакі вже наступного року був розпочатий збір матеріалу, який, на жаль, залишився у форматі рукопису (його значна частина була знищена під час Другої світової війни). Наприкінці 1940-х рр. до ідеї видання повернувся учень Л. Феєрпатакі – Е. Маюс. Через величезний обсяг наявних джерел, тексти документів він публікував не повністю, а у форматі коротких витягів – регест у перекладі на угорську мову. Перші вісім томів вийшли в період із 1951 по 1958 рр. Після доволі тривалої перерви роботу над виданням відновлено у 1990-х рр., починаючи з IX тому тексти документів подано у повному обсязі.

Серед публікацій, присвячених історії саме досліджуваного регіону, слід згадати в першу чергу збірку документів Я. Мігали “Máramarosi diplomák a XIV. és XV. Századból” (Mihályi, 1900). До неї увійшли грамоти з сімейних архівів місцевих аристократичних родин, документи комітатського архіву та лелеського конвенту, до юрисдикції якого належала Північно-Східна Угорщина. Продублював упорядник і деякі вже опубліковані джерела XIV–XV ст. Видання повинно було стати основою до написання монографії про комітат Мараморощ.

Першими дослідниками історії краю на зламі XVII–XVIII ст. були представники місцевої інтелігенції: священники, вчителі, чиновники магістратів і соляної комори. Утім, перша історична праця, про яку справді варто згадати, з’явилася лише на зламі XVIII–XIX ст. Її автором став І. Шімончич, монах, викладач Сігет-

ської гімназії піарів. “Noctium Marmaticarum vigiliae” – це збірка статей про історію краю, в якій особливу увагу приділено марамороським коронним містам. На жаль, крім невеликої частини, яка присвячена історії Сігету, праця друком не вийшла (Simonchicz, 1806). Рукопис своєї історії Марамороша в 1803 р. автор передав до Національної бібліотеки Угорщини, а згодом вона потрапила до Національного музею.

Крім католицьких монахів досить помітний вплив на розвиток культури та історії краю протестантської інтелігенції, яка в цей час мешкала переважно у містах. Серед них слід згадати П. Гарі, угорського реформатського письменника, педагога, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. викладача, згодом директора Сігетської реформатської школи. Його праця, присвячена історії Хустського замку, на жаль, залишилася лише у форматі рукопису, а з точки зору деяких дослідників робота має “локальний характер та невелике значення” (Gulyás, 2014, old. 9). До угорських реформатських авторів належить і Я. Товт, мешканець Хуста, комітатський адвокат і землевласник, який у 1850-х рр., натхнений руїнами, що височіють над містом, також написав власну історію Хустського замку. На жаль, і його робота досі не видана, але рукопис користувався чималою популярністю, а Я. Товта в тогочасних науково-популярних публікаціях згадують як “літописця історії комітату” (Szathmáry, 1863, old. 334).

Разом із процесом введення до наукового обігу великої кількості історичних документів з’являються дослідження, що базуються на їх критичному аналізі. Першим фаховим спеціалістом, якого зацікавила історія регіону, став Г. Венцел (Wenzel, 1857), упорядник багатотомного видання “Árpádkori Új Okmánytár”. Він опрацював чимало джерел з історії Марамороського комітату й опублікував їх із власними коментарями. Крім документів, які зберігалися в будапештських архівних установах, автор долучив матеріали лелеського конвенту. Г. Венцел не виключає існування Хустського замку у першій половині XIV ст., але зазначає, що достовірних джерел з історії укріплення даного періоду не існує.

Сплеск зацікавленості історією рідного краю серед місцевих дослідників спостерігається після революції 1848–49 рр. та в епоху австро-угорського компромісу (Kiegyezés). Серед визначних постатей епохи слід згадати І. Сіладі, директора Сігетського реформатського ліцею, який започаткував збір архівних документів, що містилися у приватних і відомчих архівах краю, заклавши, тим самим, основу для створення єдиного архіву комітату. І. Сіладі повинен був стати автором розділу монографії про ранню історію Марамороша, але, на жаль, вдалося написати тільки коротке дослідження про XII–XIII ст. (Szilágyi, 1889) та опублікувати лише окремі документи. Із точки зору військової історії Хустського замку цікавим є дослідження І. Сіладі про останнє татарське нашествя 1717 р. (Szilágyi, 1860).

У цілому думка про доволі пізні оформлення адміністративної системи на території Північно-Східної Угорщини в угорській історіографії кінця XIX – першої половини XX ст. є загальноприйнятною. Більшість дослідників сходяться і в тому, що замків на ранніх етапах на цих землях не було, територія перебувала у приватному володінні короля (*praedium*) (Botka, 1871; Pesty, 1882; Pauler, 1893). Посилаючись на опубліковані збірки документів, Т. Ботка підкреслює, що жодного підтвердження існування королівських укріплень на території Марамороша немає, а приєднання Вишкова разом із замком до комітату за Андрія III свідчить про те, що питання захисту цих земель залишалося відкритим до правління останніх Арпадовичів (Botka, 1871, old. 392-393).

Дослідник історії Угочанщини, А. Комаромі відносить виникнення комітату до XII ст. і також зазначає, що королівських замків у цей період, як і впродовж наступного століття, тут ще не існувало, адже регіон був слабо заселений. Оскільки володарі земель перебували тут виключно на полюваннях, потреби у зведенні укріплень не було, з'являються вони тільки за останніх Арпадовичів. Крім власне історії укріплень Угочі та Марамороша автор висвітлює різні сторони політичного, економічного, культурного життя регіону, приділяє чимало уваги місцевим шляхетним родам та відносинам між ними (Komáromy,

1893; 1894; 1896). При цьому йому вдалося оминати типову помилку, характерну для історіографії XIX ст. – однобоке висвітлення історії замків, виключно з точки зору військово-політичного аспекту.

Варто згадати і про спадщину Т. Легоцького, краєзнавця, археолога-аматора, який проводив розкопки у комітатах Берег, Унг та Угоча. Власне й першою фаховою публікацією автора стала стаття про розкопки Королівського замку Нялаб (Lehoczky, 1862). Його чисельні дописи у періодиці та статті у наукових виданнях містять величезний пласт цінної інформації з історії краю. У своїй тритомній “Bereg vármegyeye monographiája”, що вийшла друком в Ужгороді у 1881-82 рр., автор оприлюднив зібраний ним величезний матеріал про історію та старожитності комітату. Посилаючись на дарчу грамоту короля Іштвана V від 1271 р., Т. Легоцький констатує, що раніше землі Берега та Угочі були “мисливськими угіддями святих королів”. Вважає, що внаслідок формування адміністративної системи Іштваном I усі наявні укріплення стали власністю короля, а зводити нові можна було виключно з дозволу монарха. На розташованих навколо замків землях поселяли частково угорців, частково іноземних “гостей”, а озброєний замковий люд, єдиним обов’язком якого стала участь у військових кампаніях, формував ядро майбутнього дворянства (Lehoczky, 1881, 120-121).

Серед представників румунської історіографії краю варто виділити роботу Й. Попа “Adalékok Máramaros történetéhez” (Pap, 1909), що вийшла угорською мовою. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від середньовіччя до 1776 р. і дають справді цілісну картину історії Марамороша. Цій праці, хоч і без оформленого наукового апарату, притаманні певні риси науковості. Автор критично ставиться до загальноприйнятої на той час думки про зведення Хустської фортеці в епоху Ласло Святого близько 1090 р. (А. Ваї, Г. Вараді) та датує її за першою письмовою згадкою 1353 р. (Pap, 1909, old. 22-24). Він вважає, що з розвитком Хустського замку Вишково і замок Нялаб поступово втратили своє стратегічне значення. Перший занепав, а другий перетворився у центр домінії. Хустське укріплення ж стало

на захист коронних міст, торговельних шляхів і судноплавства по річці Тиса.

На основі багатой джерельної бази, використовуючи популярні на той час методи етнічної та соціальної історії, досліджував історію та шляхи колонізації комітату Мараморош угорський вчений першої половини ХХ ст. В. Белаї. Не оминув він і питання виникнення замків у регіоні, Хустське укріплення датує 1351 р. і зазначає, що воно стало центром королівського комітату (Bélay, 1943, old. 26). Розглядає автор і юрисдикцію хустського каштеляна, відзначає тісний зв'язок соляної комори та домінії. В. Белаї вважає, що посади керівника соляної комори та жупана Марамороського комітату, зазвичай, обіймала одна людина.

Приблизно в цей самий період виходить монографія румунського науковця А. Філіпеску, присвячена проблемам ранньої історії Марамороша (Filipașcu, 1940).

Величезним кроком у дослідженні історії фортифікацій, їх ролі у політичній і соціально-економічній історії середньовічного Угорського королівства стали узагальнюючі праці угорських дослідників другої половини ХХ ст. – Д. Дьорфі, Е. Фюгеді, П. Енгела.

Із 1950-х рр. Д. Дьорфі працював над монументальним виданням з історичної географії середньовічного Угорського королівства. Автор систематизував наявні дані про населені пункти, що відомі з епохи Арпадовичів, і подав їх по комітатах за алфавітним порядком. Перший том видання опублікований у 1963 р., усього вийшло чотири (II-III том 1987, IV том 1998), що містять інформацію про 34 комітати. Із точки зору нашого дослідження цікавими є перший і четвертий томи, до яких увійшла інформація про комітати Берег і Мараморош відповідно (Györffy, 1963; 1998).

Епохальною у дослідженні історії та теорії замкового будівництва Угорщини стала робота Е. Фюгеді “Замок та суспільство в Угорському королівстві 13–14 ст.” (Fügedi, 1977). Це по суті детальна база даних середньовічних фортець на території історичної Угорщини, до якої серед інших увійшли більшість укрі-

плень північно-східного регіону. У вступних розділах автор підводить підсумки результатів своїх наукових пошуків, зупиняючись на таких питаннях, як етапи будівництва, правове регулювання, право власності, організація управління тощо.

У цьому ж році виходить дослідження П. Енгела, присвячене аристократії періоду правління Сигізмунда Люксембурзького. У додатку дослідження містить базу даних із переліком замків, що знаходилися у володінні короля чи приватних осіб і таких, що були передані у заставу. Правда, дослідник розглядав тільки укріплення, які, на його думку, були частиною оборонної системи королівства та забезпечували здійснення королівської влади (Engel, 1977, old. 89).

Таким чином, уже 1977 р. була створена та стабільна база, яка лягла в основу подальших досліджень пам'яток військового зодчества. Уже на початку 1980-х виходять кілька статей П. Енгела, присвячені фортецям та земельним володінням епохи Анжу, в яких автор наголошує на невід'ємності цих двох складових феодальної влади. Вважає хибним розмежовувати військову й економічну функцію та наголошує на перебільшенні стратегічного значення замків (Engel, 1981; 1982). Найбільш вагомою роботою П. Енгела стала світська архонтологія Угорщини, що охоплює період із 1301 по 1457 рр. У двотомнику зібрані відомості про більш ніж 700 укріплень середньовічного Угорського королівства, відтак видання сміливо можна назвати базовим для будь-якого фахівця, що вивчає фортифікації регіону (Engel, 1996).

Гідними продовжувачами справи, розпочатої у другій половині ХХ ст., стали представники історичних шкіл, що діють при провідних університетах і дослідницьких центрах Академії наук Угорщини (Magyar Medieviszikai Kutatócsoport, Magyarországon a Középkori Európában Kutatócsoport, MTA-MOL Zsigmondkori Oklevéltár Kutatócsoport та ін.).

У сфері дослідження економічної історії Марамороша слід згадати перш за все печського науковця Л. Глюка, який присвятив цілу низку публікацій розвитку видобування й торгівлі сіллю (Glück, 2008, old. 11-37; 2009, old. 31-81; 2012, old. 459-469).

Цьому регіону присвячене і його дисертаційне дослідження, а саме – розвитку суспільних відносин коронних міст у ранньомодерну епоху. Серед основних джерел дослідження – урбарії Хустської домінії 1600-х рр. (Glück, 2013).

Подібну тематику досліджує і клузький історик Л. Саболч Гуляш. У своїй нещодавно опублікованій монографії, присвяченій розвитку марамороських міст у середньовіччі, він розглядає питання привілеїв, наданих містам і самоврядування, проблеми колонізації регіону, економічного розвитку (переважно через призму видобування солі) юрисдикції магістратів та правовий статус містечок (Gulyás, 2014). Не оминає увагою і Хустський замок, який слідом за іншими дослідниками датує першою половиною XIV ст., посилаючись на грамоту 1353 р. і підкреслює, що той перейняв роль Вишкова у захисті соляних копалень і торговельних шляхів. Також він відзначає, що замок поступово став центром великої королівської домінії, яка виникла на території Мараморошу. Крім того, дослідник вважає, що Хустський замок відігравав роль і в захисті кордонів Угорського королівства (Gulyás, 2014, old. 21-22).

Завдяки широкомасштабним археологічним дослідженням замків як на території Угорщини, так і суміжних регіонів, за останні десятиліття до наукового обігу введено величезний пласт нового матеріалу. Продовжується й публікація письмових джерел і досліджень на їх основі. Започаткована серія офіційних документів середньовічних комітетів Угорського королівства, у тому числі й північно-східних (Bereg megye..., 2006; Ugocsa megye..., 2006).

Базовим з історії замків регіону став збірник під редакцією угорського медієвіста І. Трінглі "A Perényi család levéltára 1222-1526". До нього увійшли документи фамільних архівів усіх трьох гілок роду Перені, більшість володінь яких концентрувалися саме на території північно-східної частини Угорського королівства. Представники роду брали активну участь у політичному житті країни, займали посади при дворі та в управлінні Угочанського, Березького та Марамороського комітетів (A Perényi..., 2008). Історію іншого дворянського роду, який за-

лишив не менший слід в історії Угочанського та Марамороського комітатів, досліджував медієвіст Н. Товт. Через призму історії роду Белтекі-Драгфі можемо дізнатись про тогочасну політичну ситуацію, економічні та майнові відносини, господарів місцевих укріплень (С. Tóth, 2012).

Розгляд сучасної фахової літератури з проблематики замків був би не повним без Е. Солецкі, яка у своїх працях розглядає проблеми ролі Хустського замку в оборонній системі Угорського королівства, питання іконографії замку, дає детальний огляд окремих подій або етапів історії фортеці (Szoleczky, 2002; 2005; 2005a; 2008). Власне, історії Хустського замку присвячена і дисертація дослідниці, захист якої відбувся у 2005 р. Особливу увагу в ній приділено економічним (розвиток видобування солі, торгівля, логістика), військовим (гарнізон, озброєння, військові дії, підкреслюючи при цьому пасивний характер оборони) аспектам, етапам будівництва фортеці. Окремим розділом розглядає авторка історію хустської домінії та її роль у матеріальному забезпеченні укріплення, побут мешканців замку та навіть дає огляд присвяченої замку художньої літератури. У додатках, крім документів берегівської філії ДАЗО, можемо переглянути лист італійського архітектора Ч. Порта із зображенням замку, коротку історію замку авторства П. Гарі, уривки зі спогадів, щоденників тощо.

Відзначивши зацікавлення і внесок учених Угорщини до вивчення історії замкових споруд північно-східної частини Карпато-Дунайського ареалу, необхідно зауважити, що з боку радянських і вітчизняних науковців відчутного інтересу до даної проблематики значний час взагалі не спостерігалось. Багато в чому це зумовлено тим, що розкопки на території пізньосередньовічних і ранньомодерних пам'яток у ХХ ст. не вважали такими, що належали до галузі археології, залишаючи нішу їх вивчення прерогативою виключно істориків та архітекторів. Як правило, земляні аматорські роботи на території укріплених пунктів області в ХХ ст. здійснювалися лише в ході реставраційних робіт, що призводило до значного руйнування культурного шару окремих пам'яток.

Одночасно історія закарпатських замків у вітчизняній науково-популярній, а згодом і науковій літературі ХХ ст. швидко обростала легендами і вигадками. Особливо це стосується визначення часу первинного будівництва та раннього етапу функціонування пам'яток. Зокрема, історія багатьох фортець у переважній кількості публікацій починалася з Х–ХІ ст., іноді з ХІІ ст. (Сова, 1957; 1969; 1971; 1972; 1977; Панця, 1998; Поп, Поп, 1971; 2007; Поп, 2001; Троян, 1980; 1982; Хланта, 1995), що помітно вступало в протиріччя з даними письмових джерел. Навіть у роботах археологічного спрямування внаслідок відсутності конкретної інформації робилася значна кількість хронологічних помилок (Rapport, 1999, old.61-65).

Поштовхом до фахового археологічного дослідження закарпатських замків стали роботи експедиції О.В. Дзембаса. Втім, зосередивши свої зусилля на вивченні культурно-хронологічних горизонтів Невицького замку (Дзембас, 1991; 2001, с. 249-257; 2004, с. 180-190; 2004а, с. 119-120; 2005, с. 121-123; 2005а, с. 240-254; Дзембас, Кобаль, 2005; Dzembasz, 1999), на інших (Середнє, Хуст) науковець здійснював виключно функцію нагляду за очисними роботами, а на Сілецькому замку Бодулів провів незначне шурфування переважно поза межами кам'яних мурів.

Наявну на початок ХХІ ст. інформацію про замки Закарпаття зібрав і систематизував у серії публікацій О.М. Гомоляк (Гомоляк, 2006, с. 229-240; 2007, с. 256-290). Позитивом його роботи стало те, що крім відомої бази даних письмових джерел він широко залучив наявні дані археологічних досліджень експедиції Ужгородського національного університету.

Із переглядом археологами основних періодів фортифікаційної активності на території Північно-Східної Угорщини почали з'являтися і праці вітчизняних архітекторів із підтвердженим джерелами датуванням Хустського замку (Seregij, 2018), хоча в основній масі науково-популярної і популярної літератури все ще зберігається тенденція до відстоювання міфічної хронології як самого міста Хуст, так і розміщеного в його адміністративних межах укріплення.

Останніми десятиліттями вийшло чимало нових робіт у фахових виданнях України та суміжних країн, авторами яких є науковці з Закарпаття, видано кілька монографій, які частково або повністю присвячені проблематиці економічної та політичної ролі замків.

Берегівський дослідник Г. Секель неодноразово публікував дослідження з проблематики колонізації краю, виникнення адміністративних одиниць та укріплень (Székely, 2010; 2013). Зокрема, у статті, присвяченій історії Броньківського замку, автору вдалося зібрати та проаналізувати практично всі наявні джерела та згадки про Броньку у науковій літературі, виділити основні етапи функціонування, роль у політичних подіях другої половини XIII ст. та розглянути можливі причини та час занепаду (Székely, 2013). Менш вдало, але звертався він і до проблематики археологічного дослідження фортифікацій. На жаль, тут його робота обмежується переказом угорською мовою публікацій за результатами розкопок археологів Ужгородського національного університету (Székely, 2013a).

На основі письмових джерел розглядає історію замків північно-східної Угорщини дослідник Л. Зубанич. У своїх книгах (Zubánics, 2007; 2015) автор подає короткі довідки практично про всі відомі замки та частково палаци краю, але, на жаль, краєзнавчі дослідження мають виключно науково-популярний характер, без належно оформленого наукового апарату.

Одним із найбільш повних і різнопланових на сьогоднішній день можемо вважати монографічне дослідження археолога Й. Кобалю. Крім історії власне Квасівського замку, поданого з використанням значного пласту архівних джерел і матеріалів археологічних розкопок, автор розглядає і питання локалізації в околицях села іншого, відомого з середньовічних грамот укріплення – Берегвара (Кобаль, 2019).

Археологічні роботи, розпочаті з 2007 р. на замках долин р. Боржави та р. Тиси експедицією Ужгородського національного університету, відкрили нові широкі перспективи для наукових студій. Створені стратиграфічні колонки конкретних пам'яток чітко демонстрували міцно укорінені в науково-

популярній літературі помилки вітчизняних істориків і краєзнавців. З іншого боку, результати розвідок і розкопок дозволили по-новому поглянути на наявну, доволі значну базу даних опублікованих джерел.

Поряд із вирішенням основних питань стратиграфії і хронології пам'яток, здійснені перші кроки для аналізу матеріальної культури населення замків. У цій сфері відчутну допомогу надали словацькі колеги: доктор Я. Гунка – визначення нумізматичної колекції (Hunka, Prohnenko, Zsilenko, 2017, old. 115-130; Прохненко, Жиленко, 2016, с. 7-20; Прохненко, Жиленко, 2017, с. 141-156), доктор П. П'янчак – остеологічної (П'янчак, Прохненко, 2008, с. 166-177), проф. Л. Міжок – археометалургійний аналіз виробів з чорного металу (Mihok, Prochnenko, 2008, p. 149-165; Mihok, Prochnenko 2009, p. 261-273).

На сучасному етапі досліджень саме кореляція інформації археологічних матеріалів із письмовими даними та залученням даних природничих наук є пріоритетним напрямком наукової роботи, чим активно і почали займатися закарпатські вчені, за кілька років у разі збільшивши бібліографічний список закарпатської кастеології.

ЗАМКИ ДОЛИНИ БОРЖАВИ

Процес утворення адміністративної системи Верхньої Угорщини був доволі повільним. Відтак, і комітат Берег остаточно оформлений тільки після татарського нашестя (1241 р.), проте на відміну від Марамороша чи Угочі, що виникли внаслідок колонізаційної політики угорських королів, мав більш раннє ядро. Дослідники вважають, що сформувався він на теренах колишнього комітату Боршова, що фігурує серед перших адміністративних одиниць Угорської держави. Однак територія Боршови була значно більшою за майбутній комітат Берег, глибоко вклинювалася в землі сучасної області Саболч-Сатмар.

На ранніх етапах Берег, як і решта північно-східних областей Угорського королівства, був так званим "*Forestae Regnum*", королівським лісом, приватним володінням королів (*praedium*) (Botka, 1871, old. 393). В укладених так званих Березьких угодах 1232 р. між представниками церкви та королем Андрієм II присутнє ще "*in Silva Bereg*", а перша згадка комітату датована 1248 р. Основне населення в цей період становили задіяні в охороні прикордоння слов'яни. На це вказує титул березького жупана, якого на зламі XIII–XIV ст. у джерелах згадують як "*Officialis dux ruthenorum*" (Lehoczky, 1996, old. 55-56). Із 1264 р. вказується новий адміністративний центр комітату, замок Берег, місцезнаходження якого досі не локалізовано. Із кінця XIII ст. королівський комітат перетворився на дворянський, а з середини XIV ст. його адміністративний центр перемістився до Мукачева.

До цього комітату входила долина р. Боржави – однієї з основних водних артерій краю. Це зумовило її особливу стратегічну вагу в плані функціонування по її долині важливого торговельного маршруту, який у деяких місцях перетинали шляхи, що з'єднували комітати. Відповідно, в ключових пунк-

тах їх перетину виникали митні пости та споруди замкового типу з метою контролю транспортування основних категорій товарів.

Бронька

Одним із найбільш яскравих архітектурних комплексів Закарпаття, який характеризують ранні матеріали, є Бронківський, розміщений в Іршавському р-ні. Експедицією Ужгородського національного університету він досліджувався весною 2008 р. Пам'ятка знаходиться на верхівці стрімкої скелястої гори, яка називається місцевим населенням Царською (рис. 2). Вона прикриває вхід у бічну ущелину гірського масиву, що оточує зручну для поселення долину р. Бронька. Річка огинає гору з трьох боків, а поруч із нею проходить дорога.

Рис. 2. Бронька. Царська гора.

Замок зведений на площадці наближеної до овальної форми, з незначним відхиленням орієнтованої за лінією захід-схід. Розміри плато (35 x 14 м) обмежили площу пам'ятки (рис. 3).

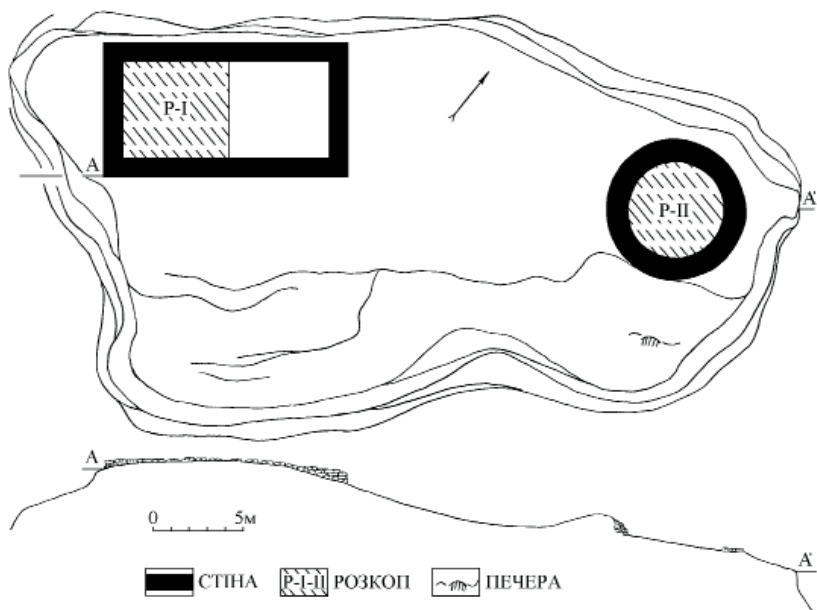

Рис. 3. План Броньківського замку.

Вона у комплексі з особливостями розміщення, а саме – відмінним оглядом місцевості і, головне, відсутністю зручного підйому, дозволяє говорити про призначення пункту, ймовірно, як дозорного. У зв'язку з цим уже саме включення пам'ятки до категорії замків доволі умовне.

Згадки про укріплення у письмових джерелах з'явилися з другої половини XIII ст. Король Ласло V у своїй грамоті від 23 травня 1273 р. прийняв до двору магістра Петра з роду Чак за участь у відвоюванні Броньківського замку. Грамота пов'язана з подіями десятилітньої давнини, саме під час військового конфлікту між Белою IV і молодшим королем Іштваном V одна з сутичок відбувалася під стінами цієї фортеці (Fügedi, 1977, old. 104).

Наступна згадка про Броньківське укріплення датована 1290 р. Король Андрій III наказав Мігалю Убулфі тримати оборону замку до його прибуття (Codex..., 1829, 458). На думку дослідників, таке доручення може бути пов'язане з проникнення-

ми восени 1290 р. на територію Угорщини з Польщі самозванця, який видавав себе принцом Андрієм, братом короля Ласло IV.

У документі 1321 р. згадуються вже тільки руїни замку. Достеменно не відомо, що призвело до занепаду фортеці. На думку одних вчених, вона потрапила під § 24 королівського закону 1291 р. про грабіжницькі укріплення (Györffy, 1987, old. 530), на думку інших – її зруйнували згідно з умовами мирного договору між Андрієм III та Альбертом Габсбургом 1291 р. (Kristó, 1986, old. 152). Утім, Броньку могли зруйнувати під час будь-якого іншого епізоду громадянських війн зламу століть.

Замкові будівлі представлені двома кам'яними спорудами, які місцями ледве виділяються над сучасною поверхнею. Перша – округла в плані вежа (зовнішній діаметр – 7,8 м, товщина стіни – 1,0 м), зведена у східній частині майданчику (рис. 4). Вона захищала складний, але найбільш доступний підхід до вершини. Південна частина стіни межує зі скельним виступом, висотою 3,0 м, в основі якого знаходиться печера штучного походження, яка можливо використовувалась для зберігання провіанту.

Рис. 4. Броньківський замок. Розкоп II.

Друга будівля, прямокутної в плані форми, розміщена в західній частині плато (рис. 5-7). Її розміри – 13,6 x 7,6 м, товщина стін – 1,0 м. Біля підніжжя північної стіни починається стрімкий схил (близько 45°), між південною стіною і схожим схилом – невелика відносно горизонтальна площадка (можливо, для входу до споруди). Західна стіна межує з вертикальними скельними виступами.

Свідчення місцевого населення та візуальний огляд пам'ятки дозволили констатувати знищення значної площі культурного шару замку скарбощукачами. У багатьох місцях у результаті їх діяльності він переміщений, а на деяких ділянках навіть присутня оголена скельна основа. З урахуванням даної ситуації, два розкопи були закладені у порівняно добре збе-

Рис. 5, 6, 7. Броньківський замок. Розкоп І.

режених зонах (Прохненко, Гомоляк, Мойжес, 2008, с. 139-148; Prohnenko, Zsilenko, 2016, old. 77-79).

Площа розкопу I (6,0 x 5,6 м) обмежена стінами прямокутної споруди (рис. 3). Вона характеризується повною відсутністю культурного шару (лише листя і переплетені коріння, які сягають глибини від 0,1 до 0,5 м) на квадратах дотичних до південної стіни, що пов'язуємо з діяльністю “нелегальних копачів”. У ході розкопок північних квадратів, під верхнім зафіксований шар чорної гумусованої глини, потужністю до 0,5 м. Нижче нього, до материка, залягала жовта глина з вкрапленнями вапна. Потужність і цього шару до 0,5 м. Материк представлений виступаючими скельними пластами (рис. 47). Між скельними западинами, у нижній частині шару жовтої глини, виявлені три бокові фрагменти ліпної кераміки, які не підлягають точному хронологічному визначенню. За морфологією глиняного тіста їх можна датувати III–II тис. до н.е.

У верхній частині цього шару і в заповненні чорної глини зафіксовано значну кількість культурних решток: кераміка, індивідуальні знахідки, кістки. Залягання шарів на площі розкопу порушене. Як наслідок, матеріал різних хронологічних горизонтів перемішаний, що не дозволяє вивчити стратиграфію пам'ятки. У цій ситуації можливе лише виділення з загальної колекції груп матеріалу, які визначають конкретні часові періоди (рис. 47-51).

Кераміка першої хронологічної групи представлена фрагментами горщиків у основному сірого кольору. Глиняне тісто добре відмучене, зі значним вмістом домішок дрібнозернистого піску. Вінця посудин (діаметр (D) – 12,5–19,0 см), як правило, сильно профільовані. Плечики горщиків прикрашені декором у вигляді композицій горизонтальних врізаних і хвилястих ліній, іноді нігтьовим вдавленням. У одному випадку зафіксований розпис поверхні коричневою фарбою. Денця, діаметр яких (d) – 7,2 – 10,5 см, іноді мають гончарні клейма. Дві посудини з чітко відігнутих довгим вінцем і високо піднятими плечиками мали тулуб овальної форми. Згідно з реконструкцією параме-

три першого: D – 14,8 см, d – 8,8 см, висота (H) – 20,0 см, другого – D – 12,5 см, d – 6,8 см, H – 13,0 см (рис. 48-49).

Керамічний матеріал першої хронологічної групи розкопу I Броньківського замку, на основі аналогій із пам'яток Верхньотиського регіону, може датуватися другою половиною XIII – початком XIV ст. До цього ж часу відносяться й індивідуальні знахідки розкопу I (керамічний тигель, залізні ножі, фрагмент шпори, гачок для підвішування відра, цвяхи, бронзові пластини і кам'яні точильні бруски) (рис. 50).

Тигель виготовлений із добре відмученого глиняного тіста зі значним вмістом графіту. Вінце в плані квадратної форми з закругленими кутами, а розріз посудини має вигляд усіченого конусу. Довжина вінця – 10,5 x 10,5 см. Приблизний діаметр денця – 7,0 см, висота – 12,0 см. На внутрішній поверхні зафіксовані сліди металевго накипу (рис. 48, 1).

Серед чотирьох виявлених при дослідженні Броньки ножів – три в уламках і один цілий. Його загальна довжина – 27,5 см, лека – 19,0 см. На клинку фіксуються дві канавки, які сходяться до вістря. Черінь фіксується пластиною гостро-овальної форми (рис. 50, 1).

Шпора. Збереглося одне плечико, в верхній частині два виступи для зубчастого коліщатка, а на кінці отвір для кріплення до взуття. Висота плечика – 9,7 см. Залізна основа шпори мала олов'яне покриття (рис. 50, 10). Датується за аналогіями кінцем XIII – початком XIV ст., що узгоджується з часовим діапазоном кераміки раннього горизонту.

Кераміка другої хронологічної групи розкопу I у кількісному відношенні незначна. Виготовлена вона з добре відмученого тіста з ледве помітною домішкою дрібнозернистого піску. Обпалення наскрізне, колір червоний. Єдине вінце, діаметром 11,8 см, сильно профільоване та прикрашене по нижньому ребру рядом дрібних заціпів (рис. 49, 20). За аналогіями з пам'яток Верхньотиського регіону датується XV-XVI ст.

Розкоп II закладений у вежі, яка розташована у східній частині пам'ятки. Послідовність залягання шарів аналогічна простежених на розкопі I: верхній – чорна гумусована глина (потуж-

ність до 1,0 м), нижній – жовта глина (потужність – 0,4 м), материкова основа – гостро виступаюча скельна порода (рис. 47). У заповненні виявлені всього два бокові фрагменти кружальних горщиків.

Характер культурного шару став основою для визначення вежі як дозорної, будівлі прямокутної форми – як житлового приміщення замку. Аналіз матеріалу дозволив встановити етапність заселення. Початковий горизонт пов'язаний із населенням краю мідно-бронзової епохи, яке використовувало верхівку як сховище. Зведення укріплення визначається другою половиною XIII ст. Основний горизонт проживання, що фіксується на пам'ятці, нетривалий (до початку XIV ст.). Серед індивідуальних знахідок домінують уламки ножів і один цілий екземпляр, а також бруски для гостріння. Представлені і тигель для плавки металів, фрагмент шпори, гачок та цвяхи. Насельники замку в цей час займалися полюванням і риболовлю, що підтверджується аналізом виявленого остеологічного матеріалу. Визначення кісток тварин свідчить про полювання мешканців замку на кабанів, косуль, оленів і вовків, та розвиток тваринництва в навколишніх територіях, зокрема розведення свиней і великої рогатої худоби.

Незначна кількість кераміки пов'язана з XV ст. Скоріше за все в цей період основна функція замку – сховище. Основні ж матеріали досліджень підтвердили відзначену в науковій літературі дату зведення замку (друга половина XIII ст.).

Додаткова інформація надійшла від місцевих краєзнавців, які біля залишених скарбощукачами ям виявили монету і наконечники стріл (рис. 50, 13-14). Монета – імітація австрійського пфеніга, відчеканена після 1270 р. (рис. 50, 14). Подібні екземпляри випускалися угорськими монетними дворами у відповідь на збільшення обігу в країні австрійських номіналів. Угорські королі наприкінці XIII ст. карбували і власні монети. Але вони були маленькими та низької якості, тому населення швидко сприйняло австрійські пфеніги, які були великими і до того ж виготовлені з якісного срібла. У відповідь Іштван V наказав карбувати зі срібла їх імітації, але зі зменшеною вдвічі вагою. З укріпленням на угорському престолі на початку XIV ст.

Карла Роберта випуск цих номіналів припинився. З цією знахідкою Броньківський замок увійшов до категорії пунктів на території Північно-Східної Угорщини, де зафіксовані сліди діяльності фальшувальників монет або їх продукція.

Незважаючи на порівняно невелику досліджену площу Броньківського замку, на сьогоднішній день можемо говорити про його майже повне археологічне вивчення і незначні перспективи продовження польових робіт. Отримана базова інформація матеріальних джерел не суперечить письмовим даним і дозволяє занести пункт до категорії найбільш ранніх середньовічних кам'яних фортифікацій краю.

Сільце

Наступна споруда, яка в науковій літературі зарахована до категорії замкових, розміщена між с. Сільце та м. Іршава. Про неї у письмових джерелах не збереглося жодної згадки. Імовірно, збудували замок місцеві феодала, представники роду Ілошваї. Руїни укріплення були розібрані у ХІХ ст. для будівництва нової церкви Іршави (Lehoczky, 1996, old. 529-532).

Рештки фундаментів споруд збереглися на північній околиці с. Сільце (Іршавський р-н), на вершині гори Бодулів (рис. 8).

Рис. 8. Сільце. Бодулів.

Із північного і північно-західного боків підніжжя гори було заболоченим, із південно-східного, на відстані близько 200 м від підніжжя, тече р. Іршавка, яка неподалік впадає у р. Боржаву. Східний і північно-західний схили гори стрімкі, південно-західний – пологий.

План замку був визначений за залишками його кам'яного фундаменту. В плані квадратної конфігурації, розміром 32,0 x 32,0 м з північного та південного боків укріплення додатково захищене прокладеними вздовж стін ровами та валами (рис. 9).

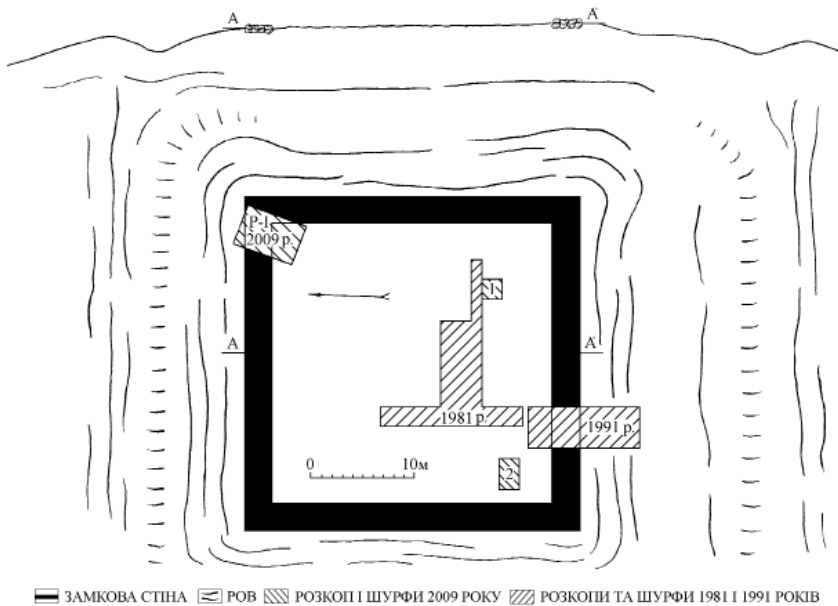

Рис. 9. План Сілецького замку.

Уперше пам'ятку розкопувала в 1981 р. археологічна експедиція під керівництвом С.І. Пеняка. На основі зібраного керамічного матеріалу дослідник виділив три культурно-хронологічні горизонти (III–II ст. до н.е., X–XI ст. і XIII–XIV ст.). У 1991 р. роботи в урочищі Бодулів поновив О.В. Дзембас. Ним виявлена незначна кількість фрагментарної кераміки, визначеної гальштатським періодом і епохою середньовіччя (X–XI ст.).

Мізерний матеріал, здобутий при дослідженні Бодуліва, змусив знову звернути увагу на цей пункт. Із метою отримання додаткових даних були закладені розкоп і два шурфи на ділянці, обмеженій кам'яним фундаментом (Прохненко, Гомоляк, Зомбор, 2010, с. 346-348).

Розкоп I площею 4,0 x 6,0 м прив'язаний до північно-західного кута зруйнованої споруди. Верхній шар (0,4 м) складається з утворених при розбиранні стін місцевими мешканцями завалів каміння (рис. 10-11; 52). Під ним, до материка, залягає культурний шар потужністю до 0,8 м. У його заповненні містилася незначна кількість ліпної гальштатської і кружальної середньовічної кераміки (рис. 53, 1-5).

Аналогічна ситуація простежена і в шурфах. Єдиний об'єкт – вогнище, виявлене в шурфі 1. У плані воно округлої форми, діаметром 1,0 м і глибиною 0,2 м (рис. 52). У заповненні вугілля і кістки тварин. Поряд із вогнищем знаходилися фрагменти середньовічних горщиків (рис. 53, 6-7).

У шурфі 2, крім уламків посуду, під завалами каміння, знайдена частина керамічної люльки, що датована XVIII ст. (рис. 53, 8). Ця знахідка, характер завалів, а також назва гори у

Рис. 10, 11. Сілецький замок. Розкоп I.

місцевого населення як “каменоломня” свідчать про розбирання стін замку на будівельні матеріали в новий і новітній часи.

Отримана в ході дослідження кераміка дозволяє визначити час будівництва замку другою половиною XIII ст. і констатувати, що фаза введення його в експлуатацію не фіксується.

Квасово

Ще один замок із долини р. Боржава розміщений на східній окраїні с. Квасово Берегівського р-ну. Зведений він на верхівці скелястого пагорба. Його північний і північно-східний схили, які виходять до річки, стрімкі, південний і південно-західний – пологі.

Частина фортифікаційного комплексу знищена в результаті господарської діяльності в XX та XXI ст. На сьогоднішній день від замку збереглися фундамент і частина стін (рис. 12-13). Їх товщина до 2,0 м. У плані замок мав форму прямокутного трикутника з круглою вежею на південному куті. Площа центральної частини – 450 кв. м. Внутрішній діаметр вежі – 9,0 м. До неї приликає рів, до 4,0 м глибиною, виритий уздовж західної стіни замку (рис. 14).

Рис. 12, 13. Квасівський замок.

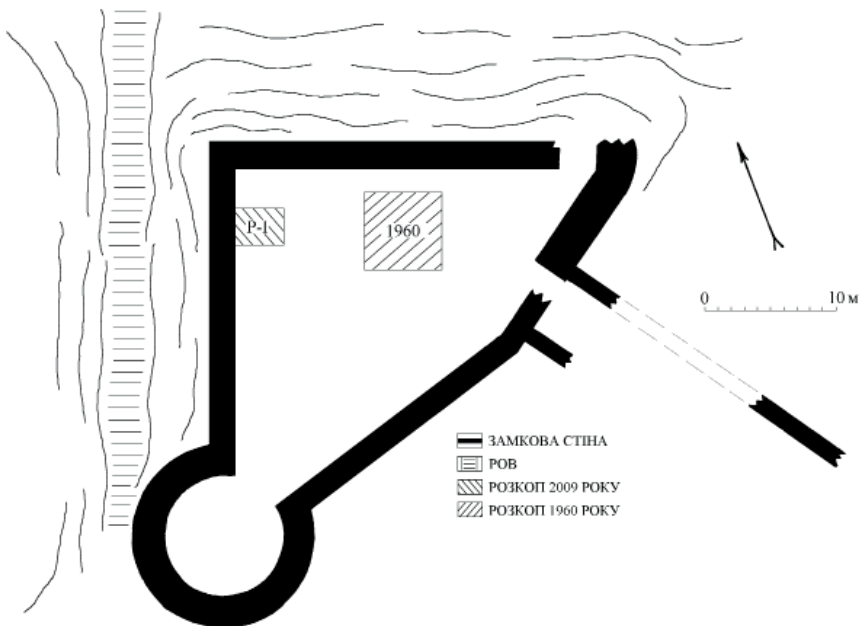

Рис. 14. План Квасівського замку.

Населений пункт Квасово в письмових джерелах вперше згадується 8 травня 1390 р., коли разом із Варієвим король Сигізмунд дарував його придворному лицарю королеви Марії, магістру Яношу, сину Дьєрдя Надьмігали (ZsO, I, 1487). На початку XV ст. село перейшло до роду Якчі, а згодом – до гілки Саніслофі роду Баторі. Наприкінці століття представники роду Матузнаї частково як посаг, частково як придбане майно отримали Квасівський замок разом із домінією (Lehoczky, 1996, old. 548-549). У 1540 р. Дьордь і Пал Матузнаї продали замок хустському каштеляну Кріштофу Каваші. Повернути родові володіння вдалося лише у 1546 р. Наприкінці 1550-х – на початку 60-х, у період загострення міжусобної війни між королем Фердинандом I та Яношом II Сигізmunдом солдати гарнізону, скориставшись політичною нестабільністю, часто здійснювали грабіжницькі набіги на навколишні села.

Ситуація настільки загострилася, що на законодавчих зборах 1563 р. у Пожоні (Братислава) головнокомандувачу була дана вказівка дослідити доцільність подальшого утримання Квасівського замку. У разі, якщо буде доведена значимість замку у системі оборони королівства, головнокомандувач був зобов'язаний навести лад у гарнізоні, щоб ті припинили грабунки. У іншому випадку замок підлягав руйнуванню.

Оскільки в цей час регіон був підвладний Яношу Сигізмунду, рішення залишилося на папері. Тільки через рік, у 1564 р., королівським військам під командуванням Лазара Швенді вдалося зайняти територію та захопити навколишні фортеці, у тому числі й Квасово. Того ж року замок був зруйнований (Budai, 1814, old. 177).

Із даних письмових джерел випливає, що укріплення виникло наприкінці XV ст., але в науковій літературі без посилань на конкретні документи вказана більш рання дата – XIV ст. Для встановлення стратиграфічної колонки замку в польовому сезоні 2009 р. експедицією Ужгородського національного університету були проведені польові дослідження (Прохненко, Гомоляк, Зомбор, 2010, с. 346-348).

Розкоп I, розміром 3,0 x 4,0 м, закладений біля західної стіни

Рис. 15, 16. Квасівський замок. Розкоп I.

основної споруди. Культурний шар на цій ділянці потужністю до 3,2 м. Його верхній горизонт (1,0 м) складався з будівельного сміття (каміння, цегла, штукатурка). Нижче залягали шари темно-сірої і світло-коричневої глини. Материк, який представляє собою скельну породу, вкритий шаром каміння, товщиною 0,2 – 0,3 м (рис. 15-16; 54).

У центральній частині розкопу, під завалами будівельного сміття, із глибини 1,0 м, були простежені контури ями, діаметром – 1,0 м і глибиною – 1,25 м. У її основі виявлений боковий хід до замкової стіни. Заповнення ями складалося з темної глини зі значним вмістом кераміки. Osteологічні рештки представлені кістками великої рогатої худоби, свиней, птиці та риби.

Основним речовим матеріалом, отриманим у ході дослідження, були кружальні горщики (рис. 55). Згідно з аналогіями з інших пунктів Верхнього Потисся, цей посуд датується XVI ст. Тут виявлені і дві угорські монети Фердинанда I (1526–1564 pp.), карбування 1553 та 1555 pp. (рис. 57, 6-7).

Окрім кераміки, у ході дослідження замку були виявлені й металеві речі. Це залізні цвяхи, арбалетний болт, мушкетні кулі і бронзові орнаментовані пластини (рис. 56-57).

Стратиграфія Квасівського замку та виявлений тут матеріал дає можливість говорити про два етапи заселення його території. Перші мешканці прийшли сюди у II тис. до н.е. (знахідки дрібних уламків керамічного посуду цього періоду зафіксовані в нижніх шарах розкопу), а наприкінці XV ст. виникла фортеця.

На завершення розгляду замків долини р. Боржави зауважимо, що вони характеризують різні хронологічні періоди: Броньківський – другу половину XIII ст., Квасівський – рубіж XV–XVI ст., а побудований наприкінці XIII ст. Сілецький замок Бодулів взагалі не був введений в експлуатацію.

ЗАМКИ ВЕРХІВ'Я ТИСИ

1. Захисні споруди Угочанщини

Дослідник історії Угочанщини А. Комаромі вважає, що комітат Угоча виник у XII ст., за правління Гейзи II (1141–1162 рр.) або, можливо, Бели III (1172–1196 рр.). Найбільшим землевласником у регіоні в цей період був король, а населення формувалось за рахунок фламандських, а згодом саксонських переселенців – *gospitiv* (Komáromy, 1894, old. 492-493; 1896, old. 13-15). На перших етапах існування комітату королівських укріплень тут не було, адже регіон входив до масиву “*Forestae Regnum*”, а господарська діяльність була мізерною. Більшість угорських медієвістів підтримують думку про приватне землеволодіння королів (Т. Ботка, Ф. Пешті, Я. Карачоні, Д. Паулер). І. Сабо у своїй монографії, присвяченій історії даного комітату, вважає, що той існував уже в останні десятиліття XII ст. у формі так званого “лісового комітату”, тобто королівської домінії з новоутвореними селами, населення яких становили королівські лісничі, мисливці та рибалки (Szabó, 1994).

Імовірно, комітати Угоча та Марамороша на ранніх етапах утворювали єдину адміністративну одиницю з центром у Севлюші, на чолі із спільним жупаном, їх відокремлення відбулося на зламі XIII–XIV ст. під впливом у першу чергу економічних чинників.

Виноградів

У другій половині XIII ст. центром німецької колонізації регіону стало містечко Севлюш (суч. Виноградів, з 1946 р). Населений пункт у 1262 р. отримав право самоврядування, яке ля-

гло в основу цілої низки подібних привілеїв, виданих госпітам Угочанщини (Королево, Чорнотисово, Сасово, Веряци), а згодом і марамороським містам. “Севлюш – невелике, але наділене всіма благами природи місто, центр поділеного водами Тиси комітату Угоча, відомий своїм розміщенням у чудовій місцевості, відмінними зерновими і ще кращими виноградниками. Його власники – давній рід Перені, пращури яких колись жили в замку Канків, побудованому на східній околиці міста, на скелястому підвищенні біля Чорної гори, пізніше переселилися до більш зручного, побудованого на низині палацу...” – так казав про Виноградів у середині XIX ст. відомий закарпатський історик Т. Легоцький (Lehoczky, 1862). Канків із колись славетним минулим не тільки він, але і очевидці більш ранніх епох бачили вже тільки в руїнах. До колекції Т. Легоцького потрапила кахля з геральдичним зображенням (рука з колосками), виявлена місцевим населенням під час закладки виноградників біля замкових споруд. На сьогоднішній день вона є єдиною повністю збереженою плиткою з Канкова (рис. 64).

Замок знаходиться на південно-східній окраїні м. Виноградів біля підніжжя Чорної гори, протилежний схил якої омивається р. Тисою (рис. 17). Укріп-

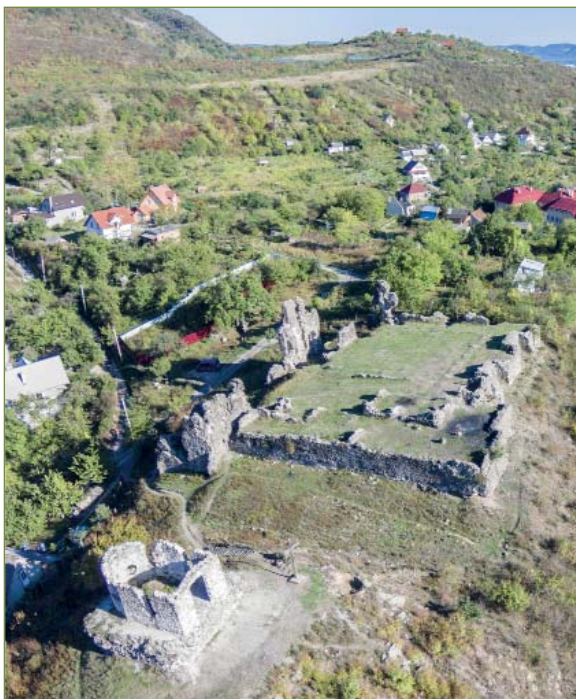

Рис. 17. Виноградівський замок Канків.

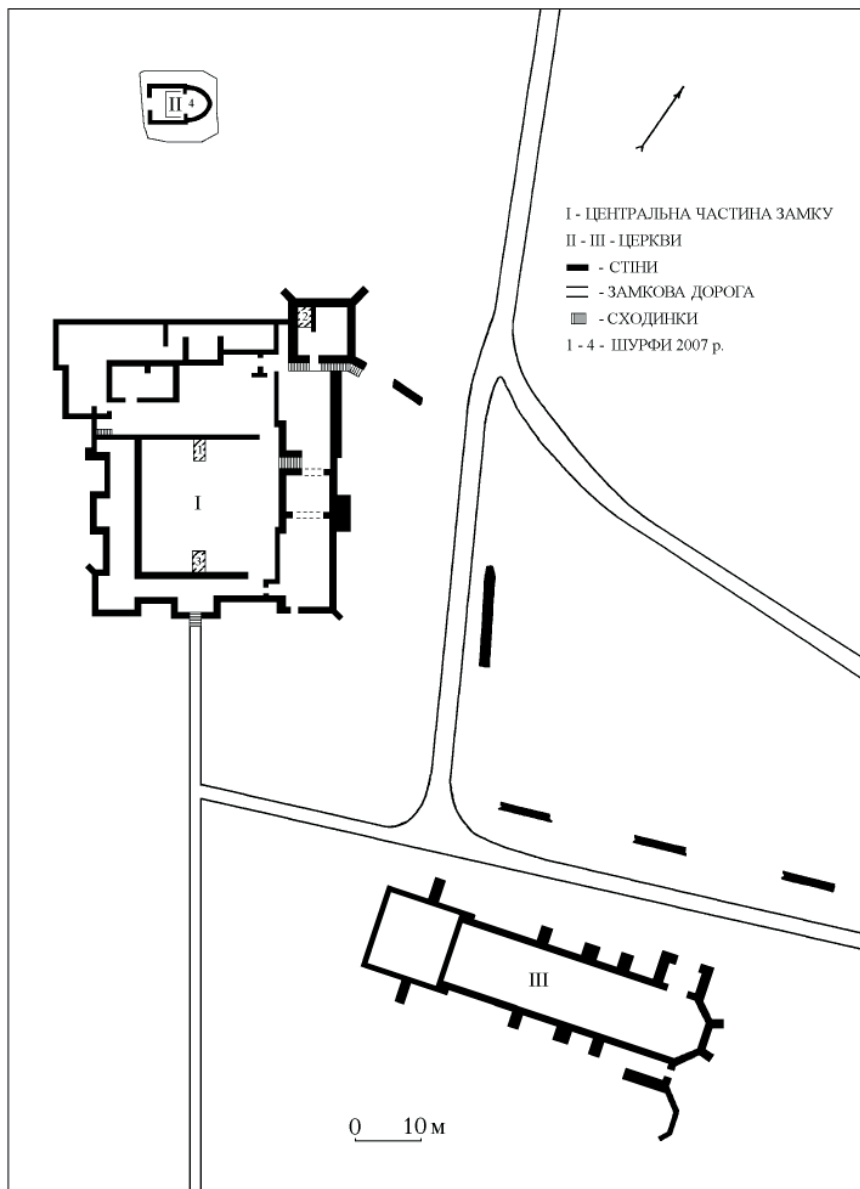

Рис. 18. План Виноградівського замку.

лення зведені в формі чотирикутника (розміром 44,5 x 35 м), із розміщеними за периметром житловими приміщеннями (рис. 18). Внутрішню частину займав просторий дворик у плані прямокутної форми. Окрім безпосередньо замкових споруд (рис. 20-24), до архітектурного ансамблю входили капличка (рис. 18-19; 25) та церква з прибудовою. Між церквою та основною спорудою знаходився колодязь. Весь комплекс будівель оточував зовнішній кам'яний мур, який на даний час простежується лише на окремих незначних ділянках (рис. 18-19).

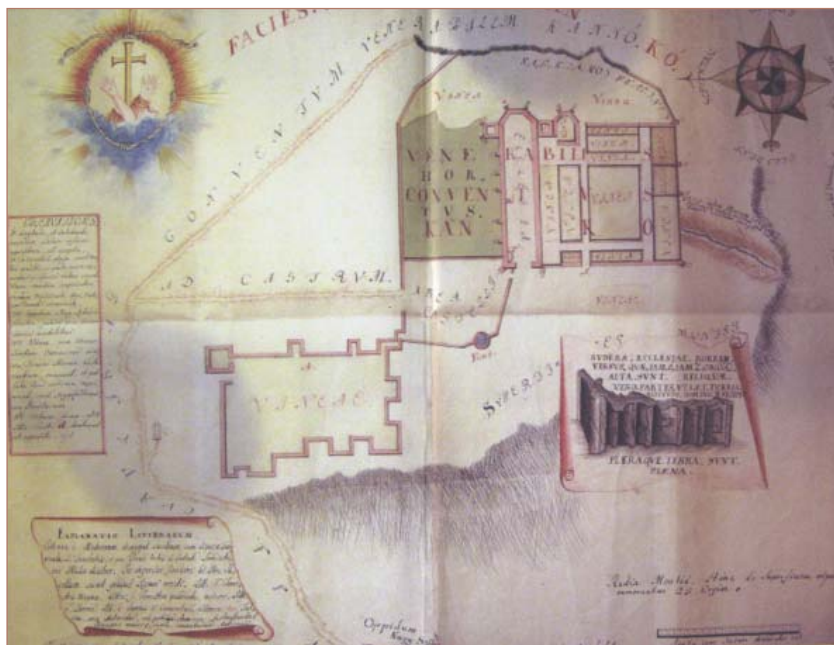

Рис. 19. План Виноградівського замку.

У науковій літературі історія замку розглядається як безперервний ланцюг важливих подій із IX до XVI ст. (створення, перебудови, передача з рук у руки, захоплення, руйнування, загибель). Однак більшість наведених фактів не підтверджується даними письмових джерел, а певні моменти навіть суперечать їм. Критичний підхід до документальної бази дозволяє

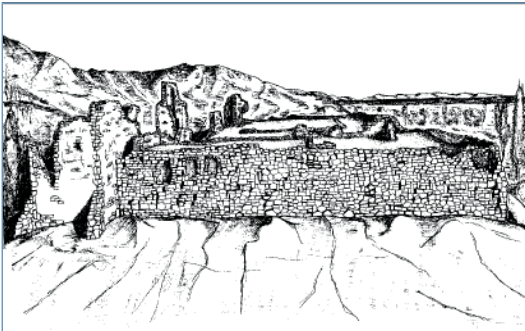

Рис. 20-22. Центральна частина
Виноградівського замку.

(A Perényi..., 2008, 24-25). Під час штурму система оборони фортеці була знищена. Містечко до 1399 р. належало королеві, але

встановити наступну канву основних пов'язаних із замком подій. Перша писемна згадка про Севлюш відноситься до 1262 р. Дарча грамота, датована 1280 р., свідчить, що король Ласло IV передав селище жупану Міклошу, сину Петра (ÁUO, XII, 291; A Perényi..., 2008, 11). У 1307 р. король Карл Роберт подарував містечко камерарію Беке Боршо з роду Тамашфі (АО, I, 124). Імовірно, разом з містечком він отримав і дозвіл на зведення фортеці, каштелян якої вперше фігурує у джерелах 1308 р. (АО, I, 138). Після того, як брати Борша виступили союзниками Маттея Чака проти короля Карла Роберта, замок штурмував і повернув у володіння корони березький жупан Томаш Янкі

замок у жодному з документів не фігурує (Fügedi, 1977, old. 201).

На зламі XIV-XV ст. король Сигізмунд за вірну службу дарував Севлюш секельському та земплінському жупану Петру Перені (A Perényi..., 2008, 206-207). Разом із дарчою грамотою Перені отримав дозвіл на зведення замку (Zsk. I, 6111), але не встиг ним скористатись. Через кілька років йому була пожалувана Нялабська домінія із центром у Королівському замку, тому потреба у спорудженні ще однієї фортеці зникла. На призначеній під будівництво укріплення території близько 1505 р. звели францисканський монастир (Riskó, 2007, old. 29), патронами якого виступали Перені. Монастирський комплекс функціонував близько пів сторіччя. Ситуація кардинально змінилась у 1556 р., коли вихований у реформатській традиції Ференц Перені розігнав монахів і зруйнував монастир (Rupp, 1872, old. 393), який після цих подій уже не відбудовувався.

Із метою перевірки хронологічної схеми і визначення стратиграфії пам'ятки експедицією Ужгородського національного університету в польовому сезоні 2007 р. було закладено п'ять шурфів загальною площею 29 кв. м у різних частинах замку (рис. 18). Три з них (площею

Рис. 23, 24. Центральна частина Виноградівського замку.

Рис. 25. Капличка Виноградівського замку.

2,0 x 3,0 м) у межах замкових стін, один (2,0 x 2,5 м) – у капличці і один (2,0 x 2,5 м) – на території церкви (Прохненко, Гомоляк, 2007, с. 83-94; Prohnenko, Zsilenko, 2018, old. 120-123).

Шурф 1 прив'язаний до північно-західної стіни внутрішнього дворика на верхньому ярусі замку (рис. 26). Орієнтація траншеї – північний захід – південний схід. При дослідженні зафіксована така послідовність залягання шарів. Верхній, потужністю 0,2 м, складала значно утрамбована сіра глина, нижче неї знаходився шар (0,2–0,4 м) пухкої землі коричневого кольору. Підстилав його прошарок жовтої щебінки, потужністю до 0,2 м, нижче неї – шар аналогічної виявленій зверху глини коричневого кольору. У південно-східній стінки шурфу з глибини 0,7 м зафіксовані завали каміння, перемішаного з вапняним розчином і піском, товщиною 0,1–0,2 м. Шар каміння під нахилом сходить до північно-західного профілю, до вогнища, що знаходиться під стіною, біля якої закладений шурф. У південно-східній частині траншеї, під завалом каміння, на глибині 0,65 м виявлена верхівка кладки, яка утворювала кут споруди, що виступав у шурф на 1,0 м. Верх кладки і під вогнища фіксують завершення шару заваленого каміння, а нижче зна-

ходилися шари темно-сірої землі (від 0,7/0,85 до 1,1 м) і жовтої в'язкої глини (1,1–1,7 м). Останній залягає на скельному матеріку, на якому лежить основа стіни в південно-східній частині шурфу (рис. 58, II).

Шурф 2 закладений на нижньому ярусі палацу, в західному куті північного бастиону. Орієнтація траншеї північний захід – південний схід. У ході дослідження простежені шари сірої глини із щебенем і вапном, щебеню жовтого кольору, каміння з щебенем, глини коричневого кольору (рис. 58, I). Усі шари пухкі, а характер заповнення дозволяє визначити утворення культурного шару на цій ділянці скиданням будівельного сміття. Домінуючий матеріал заповнення – ліпна кераміка епохи пізньої бронзи. Середньовічні та ранньомодерні знахідки датуються XV–XVI ст., представлені вони незначною кількістю уламків горщиків, залізними цвяхами і фрагментом кам'яної віконної рами (рис. 60).

Для уточнення стратиграфічної ситуації, простеженої в шурфі 1, на відстані 14,0 м у південно-східному напрямку від нього, біля протилежної стіни внутрішнього дворика був закладений шурф 3, як і попередні орієнтований із північного заходу на південний схід. Стратиграфічна картина така. До глибини 0,6–0,7 м залягав шар сірої глини із залишками вапна та штукатурки. У його заповненні, за винятком фрагменту вкритого поливою денця горщика, знайдена виключно ліпна кераміка культури Станово. Практично по всій площі шурфу шар підстиляли завали каміння, потужністю 0,3 м. Глибше залягав шар темно-сірої глини. З об'єктів виявлена

Рис. 26. Виноградівський замок. Шурф 1.

яма грушоподібної форми, у заповненні якої знаходилася сильно утрамбована глина темно-сірого кольору зі значним вмістом ліпної кераміки (рис. 58, III).

Із метою уточнення хронології середньовічного горизонту пам'ятки, був закладений шурф 4 у західному куті каплички (рис. 18), яка знаходиться на відстані 30,0 м на північний захід від замкової споруди. Особливістю каплички, при її незначній площі, є фундамент квадратної форми, товщина якого перевищує 3,5 м. У ході дослідження шурфу простежується така стратиграфічна ситуація. Верхній шар, в окремих місцях до глибини 1 м, є сучасним перекопом. Нижче нього, до 2,9 м, по всій площі шурфу зафіксовані завали великого андезитового каміння та штукатурки. Траплялися і фрагменти зруйнованих і завалених до середини будівлі стін (рис. 62). Підстилав завали шар гумусованої глини з незначним вмістом керамічного матеріалу (рис. 63).

Простежена ситуація дозволяє зробити висновок, що капличка була зведена на місці частково зруйнованої вежі, під час розбирання стін якої була забутована камінням її внутрішня частина. У результаті був перекритий шар, який визначає час закладання вежі. Фрагменти виявлених горщиків (рис. 63, 1-5,7) датуються першою половиною XIV ст.

Окремо відзначаємо шурф у західній частині костелу. Його заповнення складало кілька фрагментів поливної кераміки та будівельне сміття, перемішане з людськими рештками, які знаходилися на глибині від 0,1 до 2,0 м. Характер шару не дозволяє встановити дату зведення костелу і розглянути стратиграфію пам'ятки на даній ділянці. Однак, згідно з існуючими письмовими даними, це могло відбутися на початку XVI ст., у той же час, коли був зведений монастир.

Аналіз отриманих у 2007 р. матеріалів став основою для встановлення наступної стратиграфічної картини Виноградівського замку. Початкове заселення урочища датується XIV–XII ст. до н.е. і пов'язане воно з носіями культури Станово. Місце розташування пам'ятки на підвищенні дозволяє розглядати її як пункт, природно укріплений схилами гори. Виявити фортифікаційні споруди епохи пізньої бронзи на даний момент неможливо через руй-

нації під час будівельних робіт у добу середньовіччя. Зведення системи кам'яних укріплень датується початком XIV ст. Реконструкція фортифікаційних споруд здійснена на початку XVI ст., але необхідно відзначити, що на досліджених ділянках пам'ятки середньовічні та ранньомодерні горизонти насичені слабо. Зважаючи на незначні досліджені ділянки відносно загальної площі пам'ятки відзначимо перспективи продовження польових робіт, які дозволять конкретизувати стратиграфічні колонки і типологічні таблиці речового матеріалу.

Королево

Найбільш потужним на сьогоднішній день серед пам'яток Угочанщини в аспекті археологічного вивчення є замок Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району (рис. 27). Замкова гора заввишки 52 м має вулканічне походження і знаходиться осторонь від найближчих підвищень. Із вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає в 300 м від підніжжя. Центральна частина фортеці, площею 52,0 x 47,0 м, у плані овальної форми, розміщена в північно-західній частині верхньої платформи

Рис. 27. Королівський замок Нялаб.

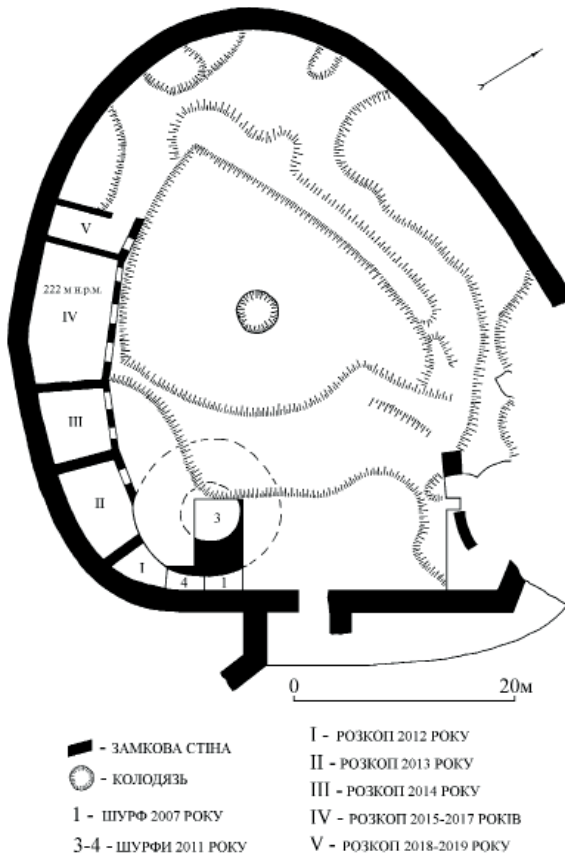

Рис. 28. План центральної частини
Королівського замку.

гори (рис. 28). Навколо внутрішнього дворика з колодязем знаходилася ціла галерея житлових і господарських приміщень (рис. 33-34). У 30,0 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія із будівлею прямокутної форми (рис. 28-29). На південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастіон клиноподібної форми, розміром 10,15 x 9,65 м (рис. 30).

Історії фортеці в науковій літературі приділена значна

увага, однак тільки в окремих випадках поданий фактичний матеріал підтверджений даними письмових джерел. Особливо це стосується раннього етапу функціонування Нялабу, про який є лише поодинокі згадки у середньовічних документах (Komáromy, 2001, old. 16-42). Достовірно відомо, що околиці Королева були улюбленим місцем полювання на зубра, ведмедя та кабана “молодшого короля” (*iunior rex Hungariae*) Іштвана V (1270–1272 рр.). Саме він у 1262 р. дав вказівку про будівництво на підвищенні Нялаб біля с. Фелсас (перша назва селища

Королево) мисливського будиночка – *Domus regalis*. Про ранній період використання споруди мова йде в листі 1264 р. Папи Урбана IV, де він закликає Іштвана V повернути мисливський будинок матері (нікейській принцесі Марії Ласкарині), оскільки раніше той був власністю королеви.

Замок з'явився у джерелах із 1315 р. (Hazai okl., 1897, 193). На початку XIV ст. король Карл Роберт дарував його королівському камерарію Беке Боршо (Karácsenyi, 1900, old. 211). Після переходу останнього на бік Матея Чака, замок захопив та відновлював із руїн березький жупан Томаш (A Perényi..., 2008, 24-25).

Із часом реставрований замок став центром домінії. Король Людовик Великий (1342–1382 рр.) на правах ленного володіння в 1378 р. передав його синам молдавського воєводи Балку та Драгу (рис. 31). За нащадків Драга крім захисної функції фортеця виконувала роль культурного центру, про що свідчить переписане тут у 1401 р. тетраєвангеліє на слов'янській мові (рис. 32) (Микитась, Чучка, 1968, с. 62-64).

Рис. 29. Центральна частина Королівського замку.

Рис. 30. Південне укріплення Королівського замку.

Рис. 31. Підробка 1470-х рр. дарчої грамоти 1378 р. на право власності Нялябською домінією (Державний архів Угорщини, м. Будапешт, DL 26566).

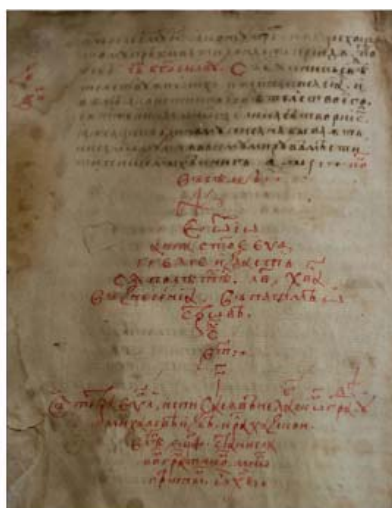

Рис. 32. Початкова сторінка та колофон Королівського тетраєвангелія 1401 р. (фонди Закарпатського обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького).

Після повстання 1403 р. король Сигізмунд (1387–1437 рр.) позбавив Драгфі права володіння замком, а в 1405 р. передав його Петру Перені. Не враховуючи короткого відрізка часу у другій половині XV ст., коли укріплення належало Баторі, Нялаб до кінця свого існування залишався в руках Перені.

Барони турбувалися не тільки про зміцнення стін, але і про внутрішнє убранство фортеці. Славилися вони і меценатством. За фінансової підтримки Катерини Франгепан, вдови загиблого у 1526 р. у битві під Мохачем Габора Перені, в 1533 р. у Кракові у видавництві Ієроніма Вістора були надруковані перекладені з латині в замку Нялаб Бенедиктом Комяті “Листи св. Павла на угорській мові” з коментарями упорядника (“Az zenth Paal leueley magyar nyelven”), які стали першою друкованою угорською книгою (Székely, 1957, old. 19).

Згідно з А. Сіладі, саме на Королівському замку відомий поет XVI ст. Петер Ілошваї Шеймеш написав поему про Міклоша Толді, яка пізніше лягла в основу трилогії Яноша Араня (“Az híresneves Tholdi Miklósnaк jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história”) (Ilosvai Selymes, 1886). Гостював на Нялабі і видатний представник угорської лірики епохи Ренесансу – Балінт Балашші.

Рис. 33. Королівський замок. Кімната 1.

Рис. 34. Королівський замок. Кімната 2.

Завершальний етап історії замку пов'язаний із подіями після повстання Ференца Вешшелені 60-х рр. XVII ст., у якому брали участь декілька угочанських родів. Імператор Леопольд I (1655–1687 рр.) втратив довіру до дворянства Північно-Східної Угорщини, у Королівській фортеці він розмістив гарнізон на чолі з Конрадом Мейєром Бранденбурзьким і наказав зруйнувати укріплення. Перені намагалися врятувати замок і делегували до імператора віце-жупана Яноша Хартяні, але його місія успіху не мала. Наприкінці 1671 – на початку 1672 рр. стіни Нялаба були підірвані, після чого він більше не відбудовувався.

Незважаючи на насичену подіями історію замку, донедавна на ньому і в його найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки. Зокрема, у XIX ст. знахідки з Королева до Угорського національного музею (м. Будапешт) надходили два рази (1859 та 1881 рр.). Це були різноманітні прикраси, в тому числі позолочені мідне кільце та гілка з виготовленими з коштовного каміння квітками, а також мідний натільний подвійний (“лотаринзький”) хрестик. Крім того, серед матеріалів присутні три трунні цвяхи з зіркоподібними голівками, вкритими срібною фольгою. Дані знахідки, ймовірно за все, походять із крипти каплиці, захоронення якої пов'язані з заможними власниками замку.

Через сто років, у 80-х рр. XX ст., біля центральної частини укріплення невеликі пошукові роботи здійснила палеолітична експедиція Музею Природи (м. Київ). Нею зібраний підйомний пізньосередньовічний матеріал, у тому числі фрагмент монети угорського короля Матяша I Корвіна.

На початку 90-х рр. минулого сторіччя, на території пам'ятки більше двадцяти шурфів було закладено експедицією Українського спеціального науково-реставраційного інституту “Укрзахідпроектреставрація” (Пам. арх. XIV ст., 1993). Але роботи лише номінально називалися археологічними. Самі ж пошуки були спрямовані не на дослідження стратиграфії та культурного шару замку, а на визначення планування внутрішньої забудови, і, зазвичай, завершувалися на глибині 0,5 м (при реальній потужності культурного шару в цих місцях 4,0–5,0 м) (рис. 65).

Із 2007 р. за вивчення Королівського замку Нялаб взялася експедиція Ужгородського національного університету. У польових сезонах 2007, 2011–2019 рр. у різних частинах пам'ятки були закладені п'ять шурфів і п'ять розкопів загальною площею більше 200 кв. м (рис. 28). Потужність культурного шару становила від 1,5 до 5,7 м. У ході робіт досліджено три житлові приміщення з кахляними печами та зібрана значна колекція матеріалу: тисячі фрагментів керамічного посуду, в тому числі імпортного, кахлі, вироби зі шкіри, кістки, скла та металу (побутові речі, ремісничий інструментарій, елементи одягу, прикраси, медальйон, жетон, текстильна плomba, монети, зброя) (Прохненко, 2014, с. 234-243; 2015, с. 117-124; 2015а, с. 46-47; 2016, с. 150-156; 2016а, с. 38-41; 2016б, с. 122-142; Прохненко, Гомоляк, 2012, с. 170-171; 2013, с. 171-172; Прохненко, Жиленко, Мойжес, 2016, с. 123-154; Prohnenko, Zsilenko, 2015, old. 68-71; 2016, old. 325-379).

Найбільш масовою на замку є колекція керамічного посуду, сумарне датування якого за регіональною класифікацією М. Улічни (Uličný, 2004) знаходиться в межах від кінця XIII до середини XVII ст. В основному, асортимент представлений кружальними горщиками, корчагами, "пательнями" та кубками місцевого виробництва (рис. 66-69). Усі вони виготовлені з достатньо відмученого глиняного тіста з незначними домішками дрібнозернистого піску. Посудини добре обпалені, їх колір від світло-сірого до темно-коричневого. Екземпляри столового ряду в одиничних випадках вкриті поливою зеленою або світло-коричневою кольору, іноді фіксується їх розпис червоною фарбою. Вінця, як правило, сильно профільовані.

Реконструйовані посудини дозволяють встановити розміри певних типів керамічних виробів. Параметри горщиків: діаметр вінця – 11,4–23,5 см; діаметр дна – 5,7–11,0 см; висота – 15,2–30,2 см; сіроглиняних горщиків із прикріпленою до вінця та плечиків ручкою: діаметр вінця – 17,8 та 19,4 см; діаметр дна – 9,0 і 10,8 см; висота – 21,5 та 25,3 см; корчаг: діаметр вінця – 3,2 і 6,7 см; діаметр дна – 8,5 та 10,0 см; висота – 25,7 і 23,0 см; "сковорідок": діаметр 8,5–16,5 см; глибина мискової частини –

3,0–7,0 см, висота ніжок – 3,2–4,6 см. Від загалу відрізняються дві мініатюрні форми: горщечок із трьома ручками охристого кольору (висота – 3,6 см) та дворучний кубочок сірого кольору (висота – 4,1 см) (рис. 68-69).

Імпортний посуд на замку Нялаб представлений уламками чотирьох виробів (рис. 70). Перший із них – це политий коричневою глазур'ю глечик, верхня частина тулуба якого прикрашена зооморфними (“дракони”) та геометричними (прямі випуклі валики з нанесеними на них врізаними хвилястими лініями) зображеннями. Реконструкція посудини дозволяє говорити, що вона струнких пропорцій, із високою, прямою, широко відкритою горловиною. Із внутрішнього боку вінце має жолобок і ребро, характерні для пізньосередньовічної кераміки, а з зовнішнього боку горловина прикрашена кількома рядами горизонтальних вдавлень. Тулуб овальної форми, із найбільшим розширенням у центральній частині. До нього і до вінця кріпилася висока ручка. Параметри посудини: діаметр вінця – 11,9 см; dna – 8,3 см; висота – 24,7 см (рис. 70, 1). Загальна форма, профілювання вінця, а також характер тіста та поливи даного екземпляра дозволяють датувати його кінцем XIV – початком XV ст.

Два кубки з Королівського замку моравського походження. У першого пряме високе вінце (діаметр – 6,7 см), орнаментоване п'ятьма горизонтальними валиками. На плечиках посудини наліплені десять вертикально розташованих декоративних вушок-ручок, вище яких екземпляр прикрашений горизонтальним рядом насічок. Добре відмучене тісто обпалене до дзвінкого стану. Поверхня бордового кольору, рівномірно вкрита пухирцями-“бородавками” (рис. 70, 2). Подібної форми та фактури і другий кубок, від якого лишилася бічна частина з одним цілим і одним зламанім вушком-ручкою, над якими йде горизонтальний ряд дрібних защипів (рис. 70, 3).

У пізньосередньовічних керамічних комплексах Європи такий високоякісний посуд займає особливе місце (Drobná, 1957, s. 98-107). Його специфіка визначалася складом глиняного тіста, що формувалося зі значними домішками заліза, які за високої температури перетворювалися на порожні пухирці.

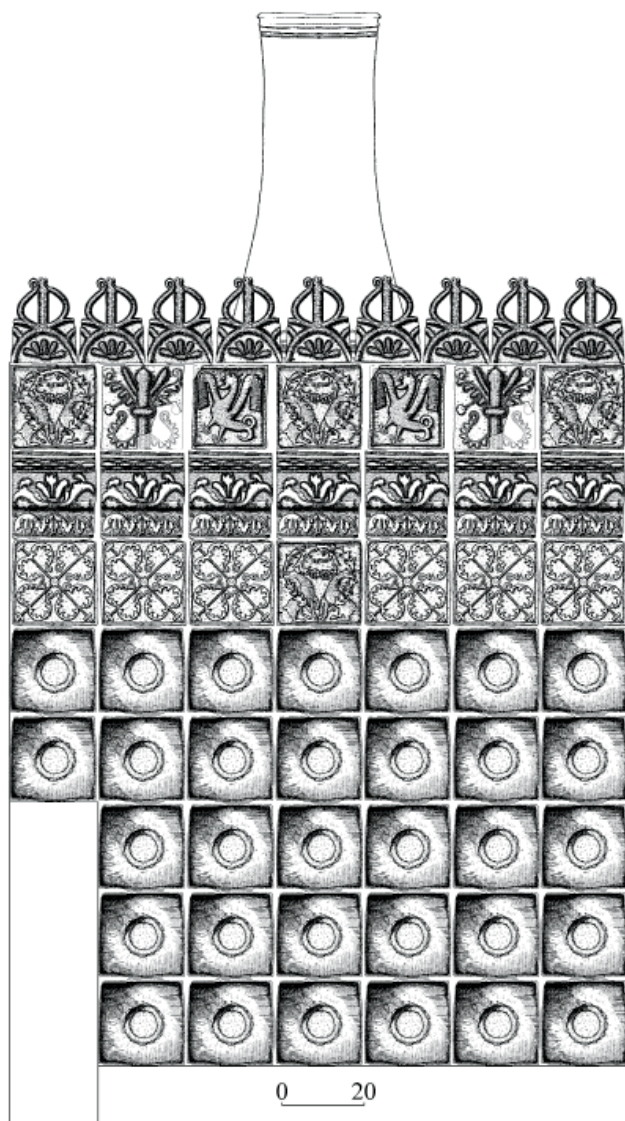

Рис. 35. Королівський замок. Графічна реконструкція кахляної печі кімнати 2.

Згідно з картографуванням знахідок, виготовлялися моравські кубки в Лоштицях (округ Оломоуц) (Goš, 2007; Nekuda, Reichertová, 1968, s. 150) або в їх найближчій окрузі (Polla, 1986, s. 232). В. Гошем та Я. Новаком ця територія визначена як північно-моравський виробничий район (Goš, Novák, 1978, s. 399-404). Виготовлення лоштицької кераміки почалося у XIV ст. і тривало до XVI ст.

На території Верхнього Потисся донедавна були відомі лише поодинокі знахідки фрагментів подібних за фактурою посудин. Усі вони походили з західної частини регіону (Красна над Горнадом, Шаріш, Бардейов) (Čaplovič, Slivka, 1985, s. 49, obr. 1:1,4,10,40; 75, Tab. XXXI: 5-6,8-9; Polla, 1986). Отримані на Королівському замку Нялаб дані дозволили переглянути межу розповсюдження лоштицької кераміки і разом із новими знахідками з території Румунії та Закарпаття (Ужгород-Горяни) (Мойжес, 2014, с. 133) на 160 км розширили ареал її розповсюдження у східному напрямку.

До імпорту на замку Нялаб належить і уламок вінця посудини, виготовленої з глиняного тіста зі значною домішкою графіту (рис. 70, 4). Середньовічна графітова кераміка добре представлена в комплексах на території Австрії, Чехії і Північно-Західної Словаччини. У Східній Словаччині вона відома за одиничними фрагментарними знахідками, а на Закарпатті до виявлення на Королівському та Броньківському замках не фіксувалася взагалі (Прохненко, Гомоляк, Мойжес, 2008, с. 139-148). У науковій літературі такі екземпляри віднесені до категорії тиглів, центром виробництва яких вважають Австрію (Scharrer-Liška, 2007, s. 62-65; Keramische..., s. 84-85).

Одну з найбільш масових категорій інвентарю Королівського замку представляє колекція кахлів різноманітних типів: мископодібні, цибулеподібні, з пуклями, коробчасті плитки з рослинним декором, антропо- та зооморфними зображеннями, на релігійну тематику, з геральдичними символами, виготовлені для верхнього обрамлення печей і т.д. Знахідки характеризуються формовкою з добре відмученого глиняного тіста з більшим або меншим додаванням піску, достатнім випалом пе-

реважно до дзвінкого стану, кольором від охристого до світло-сірого та темно-коричневого.

Мископодібних кахлів реставровано кілька десятків. За одиничними винятками, поливою вони не прикрашалися. У всіх екземплярів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної або прямокутної форми, розмірами: 18,5–22,1 см x 19,1–21,9 см. Дно округле, діаметром – 7,5–10 см (рис. 71, 1-2).

Наступна категорія – цибулеподібні кахлі. Поверхня більшості з них вкрита глазур'ю зеленого кольору. Параметри: висота – 17–24,6 см; діаметр основи – 10,5–12,2 см (рис. 71, 7-8).

Гібридною формою мископодібних і цибулеподібних знахідок є кахлі з пуклями. Їх лицьова сторона вкрита глазур'ю зеленого або жовтого кольору, а значна частина екземплярів прикрашена валикоподібними наліпами з насічками, врізаними горизонтальними або хвилястими лініями. У всіх предметів горизонтально зрізаний зовнішній бортик, у плані вони квадратної форми, розмірами: 18,8–22 x 19,7–22 см. Дно округле, в двох випадках вирізане (рис. 71, 3-6).

Значною кількістю представлені кахлі коробчастого типу. Серед них окрему групу складають вкриті рослинним орнаментом кахлі. Характеризуються вони серійністю і різноманіттям декору. Зазвичай, у центральній частині площини кахлів подані квітка або хрест, від яких до кутів, а іноді й до бічних стінок плиток відходили листки або квітки. Лише в одному випадку квітка (лілія) вміщена до вази у натюрмортному стилі. Більшість кахлів оздоблено зеленою, салатовою та коричневою поливою, але трапляються і неглазуровані екземпляри. Зовнішня поверхня зазвичай наближеної до квадратної форми, розмірами: 19,7–21,3 x 19,8–21,5 см. Висота румпи – 7,6–8,8 см (рис. 72-73).

Зооморфні зображення на кахлях Королівського замку представлені чотирма штампами. Перший – серія коробчастих кахлів із двома розташованими навпроти єдинорогами, голови яких обернуто в різні боки. Тіла тварин вкриті лускоподібним декором, самі ж вони знаходяться у сидячому положенні. Між єдинорогами височіють дві вигнуті і переплетені у формі серця

квітки. У верхній частині плитки проставлена дата її виготовлення, яка, ймовірно, визначає і час спорудження печі 4 – 1610 р. (рис. 34-35; 74, 1). За винятком одного неглазурованого екземпляра, всі кахлі цієї серії вкриті поливою світло-зеленого кольору. Параметри плиток: ширина – 21,0 см; висота – 21,0 см; висота тильної румпи – 7,0 см. Відзначимо, що єдинороги в іконографії символізують чистоту, незайманість і часто виступають супутниками діви Марії (Pavlík, Vitanovský, 2008, s. 539-558).

Ще одним типом кахлів є вкриті зеленою глазур'ю коробчасті плитки, на лицьовій поверхні яких переданий дракон із масивним тулубом і розправленими крилами. Тварина вкрита лускоподібним декором, подібним до орнаментації єдинорогів. Параметри цих кахлів: ширина – 20 см; висота – 22 см; висота румпи – 7,5 см (рис. 74, 2).

Окрему серію кахлів представляють політі зеленою глазур'ю коробчасті екземпляри із зображенням двох леопардів. Звірі йдуть назустріч один одному і підтримують лапами розміщену між ними квітку. Ширина даних кахлів – 27,9 см; висота збереженої частини – 9,1 см (рис. 74, 3).

Біля печі 3 знайдений фрагмент кахлі (5,3 x 5,1 см), вкритої поливою жовтого кольору. На ній збереглася частина стилізованого лева з довгим вигнутим хвостом. Поруч із хижакком знаходяться три зірки (рис. 74, 5).

Зазвичай, на пам'ятках пізнього середньовіччя значну групу кахлів становлять плитки з антропоморфними зображеннями. На Королівському замку це маса уламків від різноманітних кахлів, серед яких два екземпляри підлягають реконструкції. Найбільш повно збережена плитка виявлена в камері топки печі 1. Це коробчаста кахля, лицьова поверхня якої вкрита жовтою глазур'ю. На ній переданий лицар-вершник. У нього комплектне озброєння, а саме: меч, спис, щит і шолом. Зовнішня поверхня кахлі прямокутної форми, розмір – 17,6 x 20,4 см. Висота румпи – 5,4 см (рис. 75, 1). Подібні за сценарієм плитки добре відомі на пам'ятках Румунії (Istrate, 2004, p. 115-140, Pl. 3,14-15).

У Королеві на сьогоднішній день виявлена і значна серія кахлів зі світським мотивом. Серед них виділяється фрагмент

коробчастої кахлі з поліхромною глазур'ю світло-коричневого, зеленого та чорного кольорів (рис. 75, 2). Аналогії з Требішова та Кошиць (Словаччина) дозволяють говорити, що зовнішня поверхня екземпляра наближеної до квадратної форми, розмірами 21,0 x 22,8 см, на ній подана сцена заручин закоханих (Chovanec, 2005, s. 54; 53, s. 348, Tab. XIII, 3). Візуальне порівняння зроблених одним штампом плиток дозволяє вважати, що виготовлену в кошицькій майстерні форму ремісник привозив як на близько розміщені (Требішов), так і на віддалені (Королево) пункти, де з місцевої глини формувалися кахлі, які фарбувалися відповідно до кольорової гами конкретних печей.

Серед виявлених на Нялабі кахлів окрему групу становлять екземпляри зі старозаповітними сюжетами (Прохненко, Мойжес, Жиленко, 2013, с. 142-151; Prohnenko, Mojzsasz, Zsilenko, 2012, old. 241-285). Перший мотив (більше десяти плиток) – сидячий на троні під аркою король, який у лівій руці тримає скіпетр, а правою підпирає бік. Коробчасті кахлі вкриті глазур'ю коричневого, гірчичного або зеленого кольору, їх лицьова поверхня підквадратної форми, розміри 23,0 x 23,2 см, висота румпи – 5,8 см (рис. 76, 1). Іконографія та надписи на подібних знахідках регіону (Кошице, Шаріш, Фюзер) (Slivka, Vallašek, 1991; Feld, 2002, old. 37-38) дозволяють ідентифікувати зображення не як певного короля Угорщини, а ототожнити з біблійним царем – Давидом або Соломоном.

На відміну від попереднього, наступний сюжет представлений дуже фрагментарно. Це уламки коробчастих кахлів, вкритих глазур'ю зеленого кольору. Незважаючи на їхні малі розміри, вдалося встановити, що на них зображений Самсон, який розриває пащу леву (рис. 76, 3-5). Для трьох фрагментів одного штампу є аналогія – ціла плитка з музею Прикладного мистецтва (м. Будапешт, Угорщина) (Gruia, 2010, p. 203-211; 2013, p. 353). Мотив належить до найбільш популярних у пізньому середньовіччі. На території Угорського королівства А. Груя нараховує дев'ятнадцять різних штампів із Самсоном і левом (Gruia, 2010, p. 203).

У колекції кахлів Королівського замку представлені й зображення святих (рис. 77-78). Як і на більшості пам'яток Європи, на Нялабі особливою популярністю відзначався епізод боротьби зі змієм-драконом християнського великомученика Юрія. Ці плитки двох варіантів. Перший – коробчасті кахлі, вкриті глазур'ю коричневого або зеленого кольору. Зовнішня поверхня екземплярів наближеної до квадратної форми, розмірами – 19,5 x 19,8 см. Юрій верхи на коні пронизує списом дракона. Святий одягнутий у лицарські обладунки, в правій руці тримає спис. Зображення не відзначається реалістичністю. Особливу увагу майстер намагався сконцентрувати на обличчі, яке непропорційно велике відносно до розміру всього тіла. Біля голови Юрія в лівому верхньому куті сцени знаходиться принцеса, що навколішки, молитовно склавши руки благає про порятунок. Крилатий змії лежить під копитами коня і обплітає хвостом його задню ліву ногу. Спис Юрія направлений у розкриту пащу рептилії (рис. 77, 1).

Зображення даного мотиву в значній кількості і в різноманітних варіаціях трапляється на кахляних плитках пізнього середньовіччя та раннього нового часу (Gyuricza, 1992; Gruia, 2006, p. 7-48; Krása..., 2008). Фрагмент ідентичної знайденої у Королеві плитки виявлений тільки на замку Парич у м. Требішов (Словаччина) (Chovanec, 2005, s. 54). При єдності штампу, знахідка з резиденції палатина Імре Перені оздоблена яскравіше, вона вкрита поліхромним розписом.

У Королеві також виявлені фрагменти від трьох плиток іншого штампу з мотивом протиборства св. Юрія зі змієм-драконом. Це коробчасті кахлі, вкриті глазур'ю жовтого та зеленого кольору, на яких частково збереглися зображення принцеси, Юрія, коня та дракона (рис. 77, 2). Майже ціла кахляна плитка даного штампу з Тирнави (Румунія) знаходиться в фондах Музея прикладного мистецтва (м. Будапешт, Угорщина, інвентарний номер 78.146.1) (Gruia, 2013, p. 354). У центрі композиції св. Юрій сидить на коні і пронизує дракона списом. На відміну від попередньої групи кахлів Нялаба, Юрій не одягнений у лицарські обладунки. У правій руці він тримає спис і направляє його у відкриту пащу змія. На віддалі від подій, на

другому плані, крім принцеси в правому верхньому куті подані обличчя царя та цариці.

Одиничним екземпляром у колекції кахлів релігійного спрямування представлений укритий зеленою поливою фрагмент антропоморфної кахлі-ліпнини (довжина збереженої частини – 10,6 см; ширина – 8,3 см). Це зігнута в локті ліва рука з обляганими перстами (рис. 77, 3). Особливості одягу, розміщення долоні і відтиск на плечовій частині дозволяють ототожнити дану скульптуру з Богородицею, яка тримає дитя – Ісуса. На території Закарпаття такий тип кераміки трапляється вперше. Відноситься він до доволі рідкісних виробів – кутових скульптур кахляних печей, характерних для Західної Європи. Із кінця XIV ст. такі екземпляри, щоправда, в дуже обмеженій кількості, відомі в угорських фортецях і королівських замках Діюшдьор, Вішеград, Тата, Буда й інших. Усі скульптури зліплені окремо і тому сильно різняться між собою.

Однією знахідкою представлений і фрагмент коробчастої кахлі, вкритої поліхромною глазур'ю (коричневого та зеленого кольору), на якій подані Богородиця з Ісусом. Лицьова поверхня екземпляру прямокутної форми, розмірами 16,9 x 24,9 см (рис. 77, 4).

Серед кахлів із релігійними мотивами також відзначимо половину коробчастої плитки, вкритої зеленою глазур'ю, із зображенням янгола. Зовнішня поверхня екземпляра наближена до квадратної форми, розмірами – 21 x 21,1 см (рис. 77, 5).

Окрему і доволі значну групу кахлів Королівського замку становлять знахідки з геральдичною символікою (герби короля Матяша Корвіна, роду Перені та Габсбургів). За влучним висловлюванням Ш. Голчіка – погляд на власний герб зігрівав господаря навіть тоді, коли піч не топилася (Holčík, 1978, s. 12). Зрозуміло, що це стосується лише тих геральдичних символів, які належали власнику замку або його високопоставленим гостям.

Іноді ж у печах використовували кахлі із зображенням герба вже померлого правителя, скоріше за все як декоративний елемент без будь-якого змістового навантаження. Ця категорія на замку Нялаб представлена фрагментами кахлів XVI ст., на яких

присутні геральдичні символи короля Матяша Корвіна. У першу чергу, це два уламки від вкритих зеленою глазур'ю коробчастих кахлів із зображенням геральдичного лева (рис. 79, 1-2). На основі цілих екземплярів даного штампу з м. Клуж (Румунія) (Gruiă, 2012, р. 32-34; Rusu, 2012, р. 313-326), можна говорити, що зовнішня поверхня виробів наближеної до квадратної форми, розмірами – 21,3 x 21,8 см. Художню композицію складали великий геральдичний щит і включений у нього менший щит із гербом Угорського королівства, над якими знаходився ворон із перснем у дзьобі. Два обернуті один до одного і стоячі на одній нозі леви тримають над вороном корону. У верхній частині великого щита розміщений ряд декоративних трикутників. Ворон із перснем у дзьобі – основний символ дворянського роду Гуняді. Про дарування графського титулу і розширення герба Яноша Гуняді мова йде в грамоті угорського короля Ласло V Постума (1445–1457) від 1 лютого 1453 р. (Національний архів Угорщини, № DL 24762).

На сьогоднішній день лише на Нялабі відомі кахлі з гербом Перені – одного з найбільш впливових родів Угорського королівства. Представлені знахідки трьома штампами. Перший – це неглазуровані коробчасті екземпляри, зовнішня поверхня яких наближена до квадратної форми, розмірами – 18,3 x 19,4 см. Висота румпи – 7,2 см. На плитках переданий оточений рослинним декором геральдичний щит, у полі якого – профіль розвернутої у правий бік крилатої чоловічої бородатої голови, яка в коротких пазурах тримає корону (рис. 79, 4). Інші два фрагменти з оздоблення верхівки печі: один від грубої поліхромної плитки, вкритої темно-зеленою, світло-зеленою, помаранчевою та чорною глазур'ю, другий – із зеленою поливою. На кахлях – розвернута вправо аналогічна голова з бородою та косою, перед профілем поліхромного екземпляра поставлена дата – 1578 (рис. 79, 5-6).

Відзначимо, що хоча це геральдичне зображення на кахлях трапляється вперше, воно добре відоме за епітафіями з Абауйвара, Кошиць, Рудабані та Требішова (Chovanec, Dronzek, 2004, s. 10,13,73-74; Csoma-Csergheő, 1888, old. 295-303; Dercsényi, 1963, old. 41,43,56; Héczey-Markó, Rácz, 2013, old. 55-71;

Slivka, Vallašek, 1991, s. 212). Також герб Перені представлений в оформленні залів замків Шарошпоток, Шикловш і в самому Королеві (рис. 82). Присутній він і на печатях представників роду, і в книгах Януса Панноніуса та Бенедикта Ком'яті.

На чотирьох кахляних плитках переданий герб Габсбургів – двоголовий орел із розпущеними крилами та хвостом. Його ноги розведені в сторони. У пазурях правої орел тримає меч, а лівої – скіпетр. На грудях птаха – геральдичний щит із гербом Угорщини, а над головами – корона. Біля меча написана літера “А”, скіпетра – літери “DM”, тобто “після Різдва Христового”. Кахлі вкриті зеленою або світло-коричневою глазур'ю, в одному випадку присутні обидва кольори. Ширина кахлів – 16,6 см; висота – 20,7 см (рис. 79, 7-8).

К. Козак на основі археологічного матеріалу з території Угорщини, Румунії та Словаччини відзначив, що на ранніх зображеннях двоголового орла птах не тримає в пазурях ні шаблі, ні булави, вінець знаходиться на головах, а не в полі між ними, крила опущені донизу. У свою чергу на ізразцях XVII–XVIII ст. лише іноді трапляється, що орел не тримає в кігтях зброї і крила завжди направлені до верхніх кутів (Kozák, 1963, old. 65-200). Ці спостереження дозволяють датувати королівські знахідки першою половиною XVII ст.

Кахлі оздоблення верхівки печей на Нялабі представлені значною кількістю уламків та лише окремі штампи підлягають реконструкції (рис. 80).

Перший – це коробчасті плитки, вкриті зеленою глазур'ю. Лицьова поверхня прикрашена антропо-зооморфним зображенням (дві розвернуті в протилежні боки і зв'язані між собою хвостами риби з людськими головами). Над сюжетом розміщений ряд ажурних коронок. Форма виробів прямокутна, зовнішня поверхня має розміри – 17,2 x 22,1 см. Висота тильної румпи – 7,0 см (рис. 80, 1).

Одиничним екземпляром представлена пластинчата плитка, з тильного боку оспаткована напівовальним виступом-підставкою. Зовнішня сторона вкрита поливою зеленого кольору. Увінчаний ізразець трьома виступами у вигляді розпу-

щених бутонів лілій. Ширина екземпляра – 24,6 см; висота – 6,3–6,9 см (рис. 80, 3).

Наступний вид – серія пластинчатих прямокутних кахлів печі 4 із напівовальними виступами-підставками. Прикрашені знахідки лускоподібним декором, над основою на 11,5 см височіє арфоподібний наліп. Параметри пластини: висота – 10,1 см; ширина – 15,3–15,6 см (рис. 80, 2). На Нялабі використовувалося декілька варіантів подібного оздоблення печей.

Різноманітність типів, форм, штампів і технології виготовлення кахляних плиток Королева дозволяє стверджувати про функціонування на Нялабі значної кількості опалювальних споруд. На даний момент простежені конструкції чотирьох із них.

Піч 1. Датується початком XVI ст. Її кахляна викладка була розібрана в XVII ст. і складена в збудованій із туфових блоків овальній у плані камері топки. Конструкцію обмежувала кладка з трьох рядів у пів цегли, у верхній частині злегка нахилена всередину конструкції. У 2,5 м над нею з порівняно легких туфових блоків зведено арочне перекриття. Устя камери топки виходило до вмонтованого в стіну димаря, за яким знаходилися два розміщених одне над іншим житлових приміщення 1а та 1б. Конструктивні особливості печі дозволили визначити її як гібридний варіант кахляних печей і кам'яних печей типу *hypocaustum* (рис. 65).

Піч 2 знаходилася в південно-західному куті приміщення 1б. Зведена наприкінці XV – на початку XVI ст., розібрана в ході перепланування замкових стін у XVI ст. У результаті реконструкції фортеці від печі лишилася вмонтована в стіну камера топки, яку закидали камінням, частково залили розчином і закрили туфовими блоками стелі приміщення 1а. Збережена частина кочегарки увінчана аркою і по всій площі облицьована добре обпаленою цеглою. У 20,0 см над аркою в стіні простежений квадратний у розрізі (0,1 x 0,1 м) невеличкий димовідвід.

Піч 3. Функціонувала в першій половині XVII ст. Від конструкції лишилася викладена в північно-західному куті кімнати 1 у два шари цегли і вкрита невеликим шаром обмазки платформа підквадратної форми (1,1 x 1,2 м).

Піч 4. Її завал знаходився біля західної стіни кімнати 2, в 0,6 м від входу до приміщення. Основа печі (розміри 1,6 x 1,3 м) складена з невеликих туфових блоків на рівні підлоги. Із південного та західного боків на туфову подушку були вертикально поставлені та з'єднані між собою залізною скобою дві кам'яні плити. Вони складали основу конструкції нижнього ярусу печі, до якого входили більше 60 мископодібних кахлів. Верхній ярус печі був зібраний з коробчастих неполиваних кахлів із рослинним орнаментом, коробчастих плиток вкритих зеленою глазур'ю з рослинним декором і зооморфними (єдиногоги, дракон) зображеннями. Верхню окантовку печі представляли пластинчасті кахлі вкриті зеленою глазур'ю, увінчані арфоподібним ажурним орнаментом (рис. 35). Дрова до печі завантажувалися із самої кімнати, а відвід диму здійснювався через прикрашений хвилястими та горизонтальними лініями масивний керамічний димар (висота – 0,86 м; діаметр нижнього отвору – 0,48 м; діаметр верхнього отвору – 0,3 м). Рік зведення печі – 1610, встановлений за проставленою датою на кахлі з єдиногогами.

Біля печі 4 серед уламків стін виявлена значна кількість шліфованих рельєфних кам'яних плит, на одній з яких зображений герб роду Перені (розвернута в лівий бік крилата борода чоловіча голова в пазурах тримає корону) (рис. 82). Також тут зафіксовані фрагменти шліфованих кам'яних блоків, прикрашених рослинним орнаментом і уламок із частиною напису – ...NVS....

Різьблені кам'яні деталі на Нялабі представлені масово. Більшість із них відносяться до елементів оформлення інтер'єру (рис. 81). Одиничним екземпляром представлений виготовлений із мармуру епітафій, датований кінцем XV ст. (рис. 83).

На Королівському замку зібрана значна колекція металевих, скляних і кістяних індивідуальних знахідок (рис. 84-85). Однією з найбільш інформативних із них є бронзовий медальйон, вага якого – 1,78 гр. Складається він із пластини круглої форми, діаметром – 1,7 см із зображеннями та петлі підвішування. Аверс: у профіль голова св. Ігнатія Лойоли з легендою – .SIGMA.SIS. Ре-

верс: в фас голова св. Франциска Ксаверія з легендою – .S.FRANCI. XAVR (рис. 85, 1). На думку словацького нумізмата Я. Гунки, подібні езуїтські медальйони почали випускати в XVII ст., однак найбільш активно розповсюджувалися в першій половині XVIII ст. Відповідно до дати канонізації Ігнатія Лойоли та Франциска Ксаверія (1622 р.) і часу руйнування Королівського замку (1671–1672 рр.), медальйон із Королівського замку Нялаб, імовірно, датується серединою XVII ст. Також зауважимо, що він був виготовлений не фаховим ювеліром, а кустарним способом. Невосвіченим майстром була зроблена помилка при написанні імені Ігнасіо, яке стало Ігмасіо. Відзначимо і нечітке зображення обличчя обох святих, без передачі окремих характерних деталей.

Із виявлених на замку металевих виробів також привертає увагу мідний жетон дошки-рахівниці для лічби великої кількості товарів (рис. 85, 2). Я. Гунка провів визначення екземпляру: Німеччина, Норінберг, *rechenpfenig*, 1490–1550 рр. На жетоні зображений корабель англійського типу з одного боку та державний герб Франції з ліліями з іншого. Навколо них – ряд вибитих готичним шрифтом літер недіагностичного надпису (Michiner, 1998, p. 365).

Серед елементів поясних наборів Нялабу виділяється мідна пластинка від ремінної пряжки. Вона прямокутної форми (2,4 x 1,4 см), у центральній частині знаходиться вміщений до лінійної рамки надпис, від якого зберігся фрагмент ...EVILLEMOI... Літери вибиті готичним шрифтом. Вище та нижче них пряжка прикрашена випуклим спіралеподібним орнаментом (рис. 85, 3). Відповідно до того, що в XIV ст. таких пряжок ще не було (стиль надпису – готична мінускула), а на початку XVI ст. подібні пластинки трапляються лише в одиничних випадках, скоріше за все даний екземпляр датується XV ст.

Дві аналогічні знахідки зафіксовані на території Північно-Східної Угорщини (монастир Сер та могильник Оргондасент-міклош). Надпис на них О. Трогмаєр реконструював як DE VILLEMONT і пов'язав пряжки з будівельниками-французами (Troglmauer, 2001, old. 259-263). Подібна інтерпретація аналогій і датування Королівського екземпляру дозволяє припустити

участь французьких каменярів у перебудові замку Нялаб. На користь даної думки свідчить не тільки величезна кількість конструкцій кінця XV ст. із туфових блоків арочного типу замку Нялаб, для зведення яких саме і була необхідна саме ця категорія майстрів, але й знахідка поруч з уламком пряжки інструментарію каменотеса з одного робочого комплекту – два зубила з різними робочими частинами.

Про торгівельні зв'язки мешканців Королівського замку свідчить половина свинцевої товарної текстильної пломби. Незважаючи на масовість подібних знахідок на території Угорщини, на Закарпатті поки що їх зафіксовано всього два десятки. Судячи з двох штафтів, скоріше за все пломба походить із Фландрії. За стилістикою зображення і типологією датується вона не раніше XV ст. і не пізніше зламу XV–XVI ст.

Серед столових приборів виділяється руків'я ножа довжиною 8,1 см. Зберігся невеликий вихід на обламане лезо гостротрикутного розрізу. Основа руків'я виготовлена з залізної пластини товщиною 0,1 см, шириною 1,0 см, до закінчення якої прикріплене мідне навершя з дзьобоподібним виступом, прикрашене по гребеню поздовжними бороздками. Із двох боків трьома наскрізними мідними заклепками до основної пластини приєднані дерев'яні планки, на кожній з яких зроблені по дві невеликі мідні вставки у вигляді карткового символу трефи (рис. 85, 6).

Значна і виявлена на замку Нялаб монетна колекція (рис. 86-90). На сьогоднішній день вона складається з чотирьох десятків екземплярів хронологічного діапазону від XIV до XVII ст. із помітним переважанням угорських номіналів. Польського і литовського карбування лише чотири монети. Серед знахідок домінують динари Фердинанда I (рис. 88, 1-5), які були широко розповсюджені не тільки по всій Угорщині, але і далеко за її межами. Тисячі подібних номіналів 1526–1564 рр. входили до складу скарбів.

У нумізматичній літературі відзначається феномен присутності значної кількості фальшованих монет XVI ст. на території Північно-Східної Угорщини. На Нялабі ця група пред-

ставлена знахідками – мідними посрібленими підробками ди-нарів (рис. 90).

Окрему групу знахідок на Королівському замку складають предмети озброєння: уламки гармат, ядра, куля, картеч, наконечники арбалетних стріл, фрагмент булави. Їх аналіз дозволяє встановити види вогнепальної, ручної металльної і ударної зброї, які використовувалися захисниками Нялаба і штурмуючими його військами.

Найбільші за розмірами ядра виготовлені з пористої, але доволі міцної породи каменю. Діаметр екземплярів – 8,5 – 9,0 см (рис. 91). Частина сфер з одного боку відколоти. Це дозволяє припустити поламку снарядів від удару по кам'яній стіні замку під час обстрілу і, відповідно, говорити про використання військами, що осадили укріплення, гармат середнього калібру. Такі ядра могли викидатися і металними пристроями. Про застосування порівняно легких гармат малого калібру свідчить представлене одиничним екземпляром залізне ядро діаметром – 4,6 см (рис. 92, 6). До озброєння атакуючих треба віднести і мушкети. Випущені з них залізні картеч та кулі мали діаметр 1,3 та 2,1 см (рис. 92, 2-5). На пам'ятці були виявлені й уламки гармат (рис. 93).

Про використання штурмуючими замок військами арбалетів неодноразово вказувалося в низці публікацій по Королівському замку. Як аргументація наводилися пошкодження ударних частин наконечників стріл. Навершя, які часто ще називають “болтами”, виділені в два типи.

Тип I. Залізний черешковий наконечник, загальна довжина якого – 5,1 см. Ударна частина квадратна в розрізі, вістря витягнутої пірамідальної форми, довжиною – 2,5 см. Круглий у розрізі черешок становить близько половини довжини екземпляра – 2,6 см (рис. 94, 6).

Тип II. Втульчасті наконечники довжиною 8,0–10,0 см, із ромбічною або квадратною в розрізі ударною частиною (рис. 94, 1-5).

Необхідно відзначити, що такі види вогнепальної та ручної металльної зброї повинні були використовуватися і захис-

никами Нялабу. За археологічними даними, до їх озброєння на сьогоднішній день, безумовно, можна віднести лише рушницю дрібного калібру. Про це свідчить виготовлена на місці свинцева картеч діаметром 1,3 см із не збитими черешками від заливання металу до форми.

На завершення огляду інвентарю фортеці зауважимо, що аналіз стратиграфічної ситуації і отриманих знахідок свідчить про функціонування укріплень Нялабу з кінця XIII до середини XVII ст., що не вступає в протиріччя з інформацією письмових джерел. Безперечно, додаткові відомості для конкретизації історії цієї ключової споруди принесуть результати подальших археологічних досліджень.

2. Укріплення Марамороша

Мараморош належить до найбільш пізно оформлених комітатів Угорського королівства, рання історія якого у документах висвітлена досить слабо. Перша згадка про ці землі датована 1199 р. і пов'язана з невдалим полюванням короля Імре, який впав тут із коня і ледь не загинув. Наступний відомий документ, де згадується Мараморош, виник майже на століття пізніше, 31 грудня 1271 р. У ньому король Іштван дарує своїм гостям із селища Фелсас (суч. Королево, Виноградівський р-н) привілеї, зокрема, право використання земель аж до марамороських лісів – *silve Maramorosii*. Тобто мова йде ще не про оформлену адміністративну одиницю, а про назву певної території. У грамоті від 1299 р. усе ще фігурує "*terram Maramorus*" – марамороські землі, а не комітат.

На зламі XIII–XIV ст. регіон перебував у сфері впливу угочанських жупанів, а комеси Марамороша з'явилися лише у першій половині XIV ст. (хоча на початковому етапі посадкові особи частіше за все були жупанами і навколишніх комітатів: Угочі, Берега, Земпліна та ін., а згодом поєднували посади жупана соляної комори та каштеляна Хустського замку).

Масова колонізація цих земель відбувалася, ймовірно наприкінці XIII ст. із боку Угочанщини. Це доводять і привілеї, на-

дані мешканцям містечок комітату на прохання переселенців-госпітів та на зразок добре відомих їм прав міського самоврядування. У середньовічних документах першим з'явилося Вишково у 1281 р., далі Тячів і Сігет у 1308 р., Хуст у 1324 р. Перша спільна згадка про п'ять містечок Марамороша у листі естергомського єпископа Болеслава датована 1326 р.

Етнічний склад насельників регіону був доволі строкатим. У містах на початковому етапі переважав німецький та угорський елемент. Та незважаючи на особливий статус, саксонці протягом XV–XVI ст. поступово асимілювалися та розчинилися в угорському масиві містечок. Слов'яни та волохи розселилися переважно у навколишніх селах, що зумовлено їх способом господарювання.

Найбільші населенні пункти Марамороша з отриманням привілеїв стали на шлях стрімкого розвитку, причому вирішальним фактором було те, що впродовж середньовіччя вони перебували переважно у королівському володінні (крім короткого періоду наприкінці XIV – початку XV ст. – тоді вони належали представникам молдавського роду Белтекі).

Коли після трансільванських соляних шахт були відкриті марамороські, регіон швидко включився в економічне життя королівства. Інтенсивне видобування покладів солі розпочалося на зламі XIII–XIV ст., адже до цього часу у слабо заселеному комітаті не було достатньої робочої сили, яка з'явилася тільки на зламі століть із переселенням госпітів. Згідно з привілеями, мешканці коронних міст не сплачували податки, але були зобов'язані виконувати роботу на користь домінії, щоправда не безкоштовно. Це полягало перш за все у догляді за замком, будівництві, ремонтних роботах. Згадується у господарських документах і праця різноманітних ремісників: гончарів, слюсарів, столярів, дубильників тощо. Гончарі були задіяні у зведенні печей, теслі ремонтували дахи будівель замку. Другою важливою складовою робіт були перевезення: доставка до замку провіанту, вина, сіна, дров, за що госпіти отримували фіксовану плату сіллю. Надзвичайно важливим привілеєм королівських госпітів, було право безмитної торгівлі та перевезень по всій тери-

торії королівства. Стосувалося це і митних постів, що перебували у приватному володінні, користуванні.

Вишково

У частині Марамороша, яка сьогодні належить до Закарпатської обл. України, відомо всього два пункти, які в середньовічних документах названі замками. Перший із них функціонував біля Вишкова і до категорії цих пам'яток зарахований доволі умовно. Він має структуру, основні фортифікаційні атрибути природного походження і функціональне навантаження майданчика для спостереження на вершині гори з дуже стрімкими схилами (рис. 36-38).

Місцезнаходження на Варгеді відноситься до невеликих за розміром укріплень з максимальною екстремальним розміщенням. На вершині гори з крутими схилами існувала рівна площадка (близько 30 кв. м), з якої відмінно проглядається долина р. Тиси. Кам'яні стіни на даному пункті не зводилися, а були використані дві природні валоподібні смуги різної довжини (рис. 39), які обмежували незначну ділянку вершини з найбільш зручного для підйому боку. В скельних виступах біля самого майданчика фіксується невелике вибите заглиблення (рис. 40), яке за аналогіями класифікується як

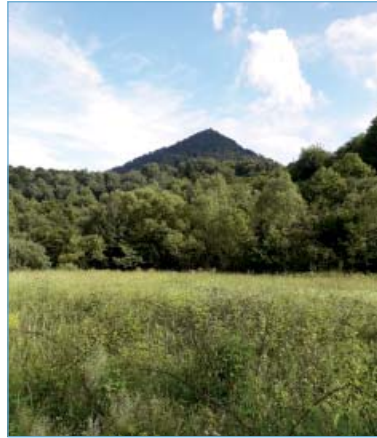

Рис. 36, 37. Вишково. Варгедь.

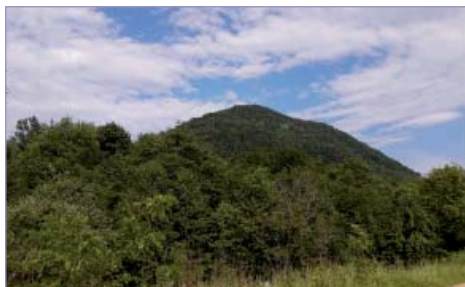

Рис. 38. Вишково. Варгедь.

Рис. 39. Вишківське укріплення.

Рис. 40. Вишківське укріплення.
Печера-льох для зберігання харчів.

льох для зберігання продовольчих запасів. Здійснений науковцями Ужгородського університету огляд місцезнаходження на вершині замкової гори засвідчив відсутність тут кам'яних фортифікацій. Відповідно припускаємо їх зведення з деревини. Площа пам'ятки і відсутність зручного підйому стали в основі визначення її як дозорної. Під час візуального обстеження виявлені фрагменти обмазки від глинобитних конструкцій на самій вершині і кілька десятків дрібних фрагментів кераміки, які за морфологією подібні до знахідок із Броньки (рис. 95).

Історія вишківського "замку" чітко відображена в середньовічних документах. У 1274 р. тоді ще угочанське містечко король Іштван V подарував представникам роду Гонтпазмань, Мікову та Чепану, разом із митним постом. Дарчу грамоту у 1281 р. підтвердив і Ласло Кун. Брати, ймовірно, за останні десятиліт-

тя XIII ст. і звели тут укріплення. Перша згадка про нього датована 1299 р., коли король Андрій III “повернув замок братам та залишив за ними право володіння”. Уже в наступному, 1300 р., Андрій III забрав замок у братів, які отримали взамін кілька населених пунктів на території Угочанщини: Чорнотисово, Рокосово та Ніртелек. Саме в цей період селище разом із замком перейшло до Марамороша. Утім, укріплення проіснувало недовго, адже з першої половини XIV ст. у джерелах уже не згадується. Зважаючи на чіткі свідчення письмових джерел і точну локалізацію, а також відсутність систематичних польових досліджень, основне слово у конкретизації історії пам’ятки залишається за археологами.

Хуст

Незначний період використання вишківського пункту для спостереження за долиною р. Тиси можна пояснити тим, що в цей час, імовірно, розпочалося будівництво іншої фортеці – Хустського замку. Він перебрав на себе функцію захисту марамороського соляного шляху, який приносив суттєвий прибуток до державної скарбниці, а також став центром королівського комітату. Саме ж м. Хуст засновано у період відбудови Угорського королівства після монголо-татарського нашествия.

Привілеєм Карла Роберта 1329 р. Хуст, разом із ще 4-ма населеними пунктами, отримав міське право (згодом, у 1352 р. до них приєднався і Марамарошігет) та статус головного над ними. Судячи з того, що містечко отримало права, подібні до севлюських, яке за часів Гейзи II та Бели III колонізували саксонські госпіти, Хуст заселяли також німецькі поселенці.

Перше письмове свідчення про замок датоване 1353 р. У документі згадується каштелян Домокош Мачка, який на цей час командував і Нялабом (Королівський замок) (Fügedi, 1977, 144 old.). У 1365 р. король Сигізмунд подарував марамороські землі волоським воєводам Балку та Драгу, щоб захистити прикордоння від нападів молдавського воєводи Богдана, але замком вони володіли нетривалий період. Згодом Сигізмунд передав

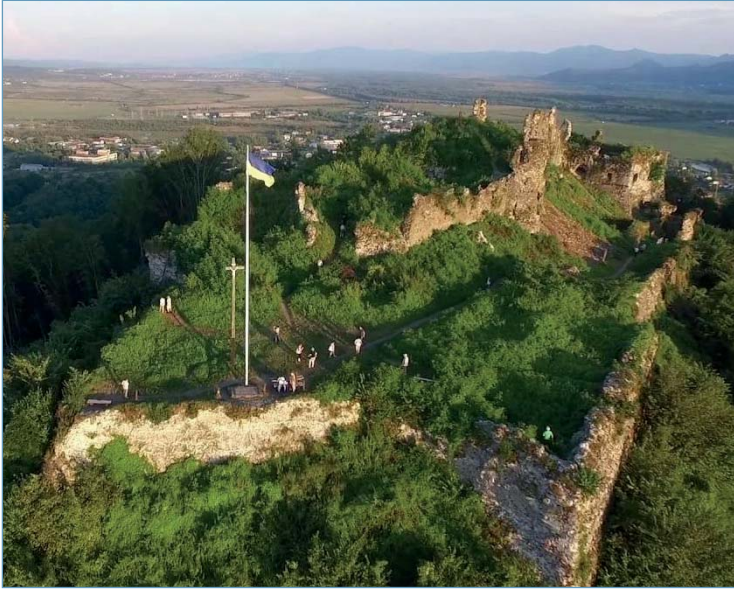

Рис. 41. Хустський замок.

фортецю своєму канцлеру Імре Перені (требішовська гілка), що стало однією з причин багаторічної ворожнечі між двома родами.

На кінець XV ст. Хуст, разом із соляними шахтами повернувся до корони. У 1498 р. фортецю знов отримали Перені (але вже нялабська гілка) в особі Габора Перені. Під час селянського повстання Дьєрдя Дожі 1514 р. місцеві дворяни знаходили притулок у Хустському замку, який повстанцям так і не вдалося взяти штурмом.

Із моменту розпаду Угорського королівства на три частини замок перебував переважно у володінні трансільванських князів. Після битви під Могачем Хустська фортеця кілька разів міняла власників. Певний час нею володів Томаш Надошді, але реальним господарем тут був відомий своєю жорстокістю каштелян Кріштоф Каваші, який тримав у страху населення трьох комітатів. У 1546 р. замок захопили війська Фердинанда I Габсбурга (Рар, 1909).

У 1556 р. війська королеви Ізабелли штурмували фортецю, але укріплення вдалося захопити тільки після того, як у гарнізоні скінчилися запаси харчів. Згідно зі шпеєрською угодою замок відійшов до Трансільванського князівства, став одним з його опорних пунктів. У своєму заповіті Ян Сигізмунд відписав фортецю Мігалю Чакі, Гашпару Бекешу та Кріштофу Гадьмаші, який з 1557 по 1564 рр. був каштеляном замку. Після повстання Бекеша проти новообраного трансільванського князя Іштвана Баторі, він був змушений передати Хуст останньому. У подальшому заможна доміна залишається у володінні трансільванських князів. Габор Бетлен дарував її своєму молодшому брату, марамороському жупану Іштвану. Після шлюбу доньки Бетлена з Ференцом Реді, замок перейшов до останнього. Цей період вважають “золотим віком” історії Хустської фортеці.

Син Ференца Реді, Ласло помер у 1667 р. в Хусті, після чого титул марамороського жупана і разом з ним всю домінію отримав Мігаль Телекі.

Під час спроби перевороту Вешелені, у 1670 р. тут базувалася частина війська Ференца Ракоці I, а згодом замок став одним із центрів руху куруців. Із початком визвольної війни у 1703 р. одному з прихильників Ференца Ракоці II вдалося проникнути до замку та перекупити німецький гарнізон. У 1706 р. саме тут був підписаний договір трансільванських та угорських станів про визнання Ракоці трансільванським князем. Після укладення сатмарського мирного договору в Хусті розмістили австрійські війська, а згідно з параграфом ХСІІ закону 1715 р. Марамороський комітат був приєднаний до Угорського королівства.

3 липня 1766 р. замок спалахнув від удару блискавки, вогонь досягнув і порохової вежі, яка вибухнула, зруйнувавши більшість будівель і частину замкових стін. Жупанат спробував зберегти замок, почав ремонт, але ця справа виявилася безнадійною. У 1773 р. імператриця Марія Терезія направила свого сина Йосифа оглянути укріплення. У результаті було прийняте рішення про виведення гарнізону з Хустської фортеці, і вона остаточно припинила своє існування.

Рис. 42. Хустський замок.

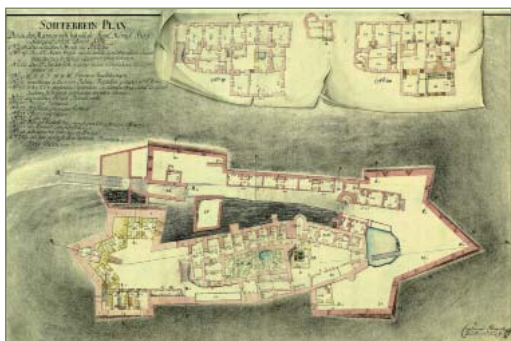

Рис. 43, 44 План Хустського замку.

складався з двох відокремлених частин. На час завершення функціонування замку до його оборонних ліній були вписані шість бастионів і чотири вежі (рис. 41-44).

У 1798 р. чергова буря пошкодила останню вежу замку. Влада дала місцевій громаді дозвіл розбирати укріплення на будівельне каміння для спорудження католицької церкви та різних офіційних споруд міста.

Отже, згідно з критичним аналізом документально підтвердженої інформації, можна говорити про зведення перших споруд Хустського замку в XIV ст., активних перебудов в XV та XVI ст. і завершенні використання основної частини житлових приміщень наприкінці XVIII ст.

Планування захисних споруд пам'ятки визначило продовгувате плато на вершині гори, витягнуте в довжину за лінією північ-південь. Фортифікації поділені на верхню та нижню тераси, нижній двір в свою чергу теж

В умовах існування різних варіантів датування фортеці особливо вагу отримують археологічні матеріали, які найбільш точно відбивають хронологічні реалії даного пункту. Хустський замок можна сміливо зараховувати до групи ключових пам'яток Закарпаття періоду пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. Незважаючи на це, у силу низки причин, його систематичне археологічне дослідження поки не проводилося. Здійснені в минулі десятиріччя місцевими ентузіастами земляні роботи мали аматорський характер і не завершувалися фіксацією стратиграфії та публікацією отриманих матеріалів. Подібні дії призводили до знищення культурних горизонтів і руйнування окремих елементів самих укріплень. У 2019 р. археологічна експедиція Ужгородського національного університету розпочала дослідження замкової території. Основне завдання – утворення стратиграфічних колонок пам'ятки на окремих ділянках верхнього замку та замкового дворика (Прохненко, Жиленко, 2019, с. 174-180; Prohnenko, Zsilenko, 2019, old. 38-41).

Розкоп I (3,70 x 6,0 м) був закладений у південній частині верхнього замку. Його площа визначалася ледь помітними стінами невеликого приміщення, позначеного номером 1 (рис. 45).

Рис. 45. Хустський замок. Розкоп I.

Від реперної нульової відмітки в північно-східному куті приміщення до глибини 2,0 м фіксувалися завали каміння та штукатурки, які утворилися в результаті порівняно недавнього руйнування верхніх частин стін. Самі ж стіни найбільше збереглися з північного боку приміщення. Із південного вони були значно зруйновані внаслідок вимивання вапнякового розчину, тому що були відкриті скарбошукачами до глибини 1,5 м. Вхід до кімнати знаходився в південній частині західної стіни. На глибині 1,6 м, в 1,07 м від південної стіни, була простежена ще одна стіна, яка примикала до попередньої. Вона виникла в результаті найбільш пізнього будівництва на цій ділянці. Нова стіна скоротила площу приміщення і відповідно розкопу до розмірів 3,70 x 4,93 м. Про житловий характер будівлі свідчили два шари штукатурки. Перший – товщиною 2,0 – 3,0 см, був вкритий жовтою фарбою і в нижній частині обкладений руберойдом, верхній – більш потужний, товщиною 7,0 – 8,0 см – вкритий білою фарбою. Підлога приміщення чітко визначалася за тонким пісочним шаром на глибині 2,0 м, під яким фіксувались залишки п'яти дерев'яних лаг (основа підлоги), укладених паралельно північній і південній стінам. На рівні підлоги виявлені ложка, ніж, фрагменти скляних пляшок і ціла серія гільз. Усі ці речі пов'язані з перебуванням на Хустському замку в 1939 р. угорських військових, які, ймовірно, використовували і це приміщення. Необхідно відзначити знахідки серед завалів, в основному в північно-східному куті, значної кількості уламків черепиці початку ХХ ст. із зображенням ведмедя і вказаним місцем виробництва. Відповідно до аналізу знахідок верхнього горизонту можна говорити про використання деяких приміщень замку і на початку ХХ ст., і в 1939 р.

Із глибини 2,0 м до 5,0 м на площі розкопу зафіксовані спеціально завалені будівельним сміттям підвали, позначені на картах XVIII ст. як “підвали коменданта”. Їх основа – горизонтально вирівняна скеля. На поверхні підлоги інвентар відсутній. Це пояснюється тим, що все з приміщень було виносене ще до руйнування їх стелі, зведеної з легких тувових

блоків. Вони збереглися в конструкції зруйнованих арокних склепінь. У одному з них, яке знаходилося в північній частині західної стіни, зафіксований прохід. Можна припустити, що після руйнування туфового перекриття була втрачена цілісність усієї конструкції і почалася деструкція самих опорних стін. Єдиним виходом у даній ситуації для жителів замку стало засипання підвалів будівельним сміттям до рівня закінчення зводів. Стратиграфічно чітко простежується, що воно здійснювалося починаючи з північно-східного кута. Про час даного засипання наприкінці XVII ст. або в XVIII ст. свідчить поливна кераміка та кахлі, виявлені у нижніх шарах уламків люльки другої половини XVII ст., а також монета XVII ст. (рис. 96, 9). У завалах будівельного сміття загалом виявлено десять монет, серед яких домінували номінали другої половини XV – початку XVI ст. (рис. 96).

Отримані матеріали дозволяють зробити попередні висновки про стратиграфію пам'ятки на даній ділянці. Будівництво споруд у цій частині почалося, скоріше за все, в епоху Матяша Корвіна. На зрівняній скельній основі були зведені просторі підвальні приміщення висотою до 3,0 м. Усе навантаження конструкції припадало на ряд опорних стовпів, від яких у різних напрямках розходилися арки і куполоподібні частини стелі, зведені з туфових блоків. Зверху підвальних приміщень були зведені кам'яні стіни кімнат. Скоріше за все, після пожежі на замку в 1766 р. найбільше постраждала конструкція даху і дощова вода стала проникати до самих кімнат. Із часом унаслідок цього були зволожені та відповідно зруйновані перекриття підвальних приміщень. Після цього підвали повністю засипали будівельним сміттям, а в верхній частині здійснили перепланування стін. У результаті площа дослідженого нами приміщення значно зменшилася. Останнє використання кімнати фіксується в 1939 р., і пов'язане воно з перебуванням на замковій горі угорських військових.

Розкоп II (4,0 x 14,0 м) закладений у центральній частині замкового дворика (рис. 46). Орієнтований із півдня на північ. Потужність культурного шару від 1,2 м у північних квадратах

Рис. 46. Хустський замок. Розкоп II.

до 1,6 м у південних. Скельний материк простежений по всій площі розкопу. Заповнення культурного шару представлено горизонтальними підсипками, нижні з яких склалися переважно з дрібного битого каміння, а верхні з розсипчастої глини зі значним вмістом будівельного сміття. Хроноіндикатори дозволяють визначити початок вирівнювання площі XVI ст. Наступні горизонти підсипки чітко ідентифікуються з XVII і XVIII ст.

Основні знахідки: кераміка, кахлі, монети, заготовки для карбування фальшивих монет, кулі та їх напівфабрикати, арбалетні болти, уламки люльок (рис. 96-99). Верхній, доволі значний горизонт, насичений сучасним сміттям. Відзначимо і помітну кількість глибоких прокопів скарбошукачів, які суттєво пошкодили культурний шар.

Отже, на сьогоднішній день можна констатувати, що зведений у XIV ст. порівняно невеликий Хустський замок у результаті періодичних масштабних перебудов на період XV–XVII ст. перетворився в значний за розмірами складний комплекс захисних, житлових і господарських споруд, проіснувавши до кінця XVIII ст.

ВИСНОВКИ

Археологічні роботи експедиції Ужгородського національного університету на замках Закарпатської області України дозволили уточнити, а в окремих випадках і спростувати усталені в науковій та науково-популярній літературі положення. На конкретному речовому матеріалі пропонується узгоджена з даними письмових джерел хронологічна схема історичного розвитку опорних пам'яток регіонального середньовіччя.

Майже для всіх досліджених пунктів характерні дозамкові горизонти, що свідчить про не випадковий вибір для поселення саме цих місць. У Виноградіві фіксується потужний шар епохи пізньої бронзи (культура Станово XIV–XII ст. до н.е.), у Королеві й Броньці – незначні матеріали III–II тис. до н.е., які не підлягають чіткій ідентифікації, у Сільці та Хусті – гальштатські старожитності. Одночасно спростовані твердження про наявність на Виноградівському, Королівському та Хустському замках давньоруських горизонтів X–XI ст.

Найбільш ранній матеріал (кінець XIII ст.), пов'язаний із зведенням кам'яних фортифікацій, зафіксований у Броньці та Сільці. Аналогічне за структурою до Броньки було й укріплення в Вишкові. Але якщо обидва вони мали однакову функцію як дозорних пунктів, то за технікою зведення споруд кардинально відрізнялися. На замковій горі у Вишкові кам'яні фундаменти відсутні, зафіксовані виключно елементи глинобитних конструкцій. Початок будівництва Виноградівського, Королівського та Хустського замків датуємо першою половиною XIV ст., при цьому наголошуємо, що на всіх трьох пам'ятках культурний горизонт XIV ст. представлений мізерною кількістю матеріалів. Перестройки замків відбувалися: у Королеві та в Хусті в XV ст., у Виноградіві – на початку XVI ст. Після реконструкції укріплень Королева та Хуста сформувався потужний культурний шар, який свідчить про інтенсивний процес життєдіяльності, а на Виноградівському замку середньовічний та ранньомодерний культурний шар представлений незначним фрагментарним матері-

алом, поясненням чому може бути нетривалий період функціонування тут францисканського монастиря. Відзначимо також, що в XV ст. фіксується горизонт заселення Броньківського замку, але, ймовірно, пункт, де на цей час знаходимо вже лише руїни, в цей час мав призначення сховища. Наприкінці XV або на початку XVI ст. у стратегічно важливому місці контролю переправи через р. Боржаву побудований і Квасівський замок.

Археологічними матеріалами не підтвердилися припущення науковців про постійні осади і штурми Виноградівського замку. В Королеві ж штурм замку фіксується на початку XIV та на початку XVI ст. Активна життєдіяльність на Нялабі продовжувалася до середини XVII ст.

За отриманими матеріалами на сьогоднішній день можемо виділити три основні хвилі замкового будівництва на території долин Боржави та Тиси. Перша, кінця XIII ст. (зведення фортифікацій в Бронці, Сільці та Вишкові), друга – початку XIV ст. (зведення фортифікацій у Королеві, Виноградіві і в Хусті, а також припинення функціонування фортифікацій “першої хвилі”). Обидва етапи характеризує незначна площа, яку займали укріплення, а також слабкий культурний горизонт, що дозволяє припустити домінування дозорної функції даних пунктів у цей час. Ситуація кардинально змінилася на третьому етапі, в другій половині XV – на початку XVI ст., коли у відповідь на розповсюдження вогнепальної зброї відбулася масштабна перебудова існуючих (Королево, Виноградів, Хуст) і був зведений новий пункт у Квасові. Припинення функціонування цих замків відноситься до XVI – XVIII ст. н.е., але ці події на кожній із пам’яток мали різні, не пов’язані між собою, причини.

На завершення відзначимо, що отримані археологічною експедицією УжНУ матеріали з історії замків Закарпаття значно уточнюють і доповнюють дані про регіональне середньовіччя та ранній модерн, однак для відтворення цілісної картини необхідне широкомасштабне цілеспрямоване вивчення синхронних пам’яток всього Верхнього Потисся.

SUMMARY

Four successive stages can be identified in the history of functioning of the castles of Hungarian Kingdom. A system of the royal counties, with the ispans' (counts') fortifications in their core, was distinctive for 12-13th centuries. Small, newly built noble castles appeared here since 13th centuries. During the Arpads they turned into important tools of influence in the hands of certain oligarchic clans. When House of Anjou strengthened its grasp on Hungarian throne, the castles became an expression of political power of monarch and functioned mainly as the centers of royal domains. During the Late Middle Ages they were gradually taken over by new nobility and often transformed into well-developed complexes, residencies.

In spite of relatively slow process of integration of the territories of modern Transcarpathia into Hungarian Kingdom and moderate development of administrative division, our region was not an exception from general trend. The Carpathians, that surrounded the terrain of newly established state as a natural boundary, made the first Arpads indifferent to strengthening of the eastern borders. Dividing the land of Carpathian Basin the Hungarian tribes neglected barely suitable for living and economic activities, sparsely populated north-eastern fringes of the region.

In the wake of a titling, the wooded lands of the region eventually concentrated in the hands of a king as his private hunting grounds. In spite of the fact that Borsova (later Bereg) County and then broken away from Zemplén Ung County were among the first 45 counties to appear during the reign of Saint Stephen, the terrains of Ugocsa and Maramureş mountain range still remained a white spot on the map of the kingdom.

The situation has changed drastically after Mongol invasion. The first fortifications of the new type were built in the region, unpopulated areas were granted to minor nobility, and German settlers were invited in a wake of Béla IV centralized policy of colonization and castles construction. Development of the administrative system has

been finalized during the first Anjou along with beginning of salt-mining in Maramureş which led to rapid economic growth of the region.

Since 2007 expedition of Uzhhorod National University started regular studies of the castles in the valleys of Borzhava and Tisza rivers. Only six sites here are related to chronological group of 13th-14th centuries (Bronka, Siltse, Vynohradiv, Korolevo, Khust, and Vyshkovo). Usually, representative and watching functions of these sites prevailed for a lack of military challenges. This is shown by the facts of the small areas under fortifications and poor artefact content of the cultural layer. The sites of the first chronological group (13th century) (Bronka, Siltse, and Vyshkovo) ceased to exist at the edge of 13th-14th centuries and never used as fortifications again. By contrast, the castle complexes of the first half of 14th century (Vynohradiv, Korolevo, and Khust) became a part of newly developed defense system of North-Eastern Hungary. However, the functions of Vynohradiv fortifications had been changed and they used further as a monastery. Fortifications in Kvasovo were built at the end of 15th-beginning of 16th centuries with a view to controlling the trade routes and the crossings of the Borzhava river. Radical re-design of the most of the sites resulted in nearly complete destruction of the early cultural horizons of these monuments. As a result of different events these castles ceased to function in 16th (Kvasovo, Vynohradiv), 17th (Korolevo) and 18th (Khust) centuries.

Since the database of the written sources is adequately explored, the possibilities to receive new evidences about the castles of Transcarpathia from the valleys of Tisza and Borzhava rivers lie mainly in the field of additional archeological studies.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Гомоляк Е.М. Замки Закарпаття (бібліографія) // Carpatica-Karpatika. – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 229-240.

Гомоляк О.М. До питання про історію замків Закарпаття // Carpatica-Karpatika. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 256-290.

Дзембас А.В. Отчёт отряда археологической экспедиции Ужгородского государственного университета / Отчёт о полевых исследованиях. – Ужгород, 1991.

Дзембас О.В. Хронологічні горизонти та етапи забудови Невицького замку // Carpatica - Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 249-257.

Дзембас О. Хронологічні горизонти пам'ятки Невицький замок // Закарпатський краєзнавчий музей. Науковий збірник. – Ужгород, 2004. – Вип. 6. – С. 180-190.

Дзембас О. Роботи на Невицькому замку у 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – Київ, 2004а. – С. 119-120.

Дзембас О. Дослідження Невицького замку у 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 121-123.

Дзембас О.В. Деякі наслідки робіт Невицької археологічної експедиції в 2004 році // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 2005а. – Вип. VII. – С. 240-254.

Дзембас О., Кобаль Й. Невицький замок. – Ужгород, 2005.

Кобаль Й. Квасово. Село у тіні Лонту. – Ужгород, 2019.

Микитась В., Чучка П. Дві Закарпатські оригінальні пам'ятки XV ст. // Мовознавство. – Київ, 1968. – С. 62-64.

Мойжес В. В. Дослідження багатощарового поселення Ужгород-Горяни в 2013 р. // Археологічні дослідження в Україні 2013. – К., 2014. – С. 133-134.

Пам'ятка архітектури XIV ст. Руїни замку в смт. Королево Виноградівського р-ну Закарпатської обл. Топогеодезичні пошукові роботи і археологічні науково-дослідні роботи. – Львів, 1993. – Т. II. – Кн. 5. – Вип. I. – Шифр 93-41.

Панця О. Хустський замок: Історичний нарис, Ужгород, 1998.
Поп Д.И., Поп И.И. В горах и долинах Закарпаття. – Москва, 1971.

Поп Д.И., Поп И.И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007.

Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001.

Прохненко І. Королівський замок Нялаб // Збірник матеріалів “Археологія & Фортифікація України”. IV Всеукраїнська науково-практична конференція Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, приурочена 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834 – 1908). – Кам’янець-Подільський, 2014. – Вип. 4. – С. 234-243.

Прохненко І.А. Кахляна піч 4 Королівського замку Нялаб // Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України, V Всеукраїнська науково-практична конференція, приурочена 125-й річниці заснування Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам’янець-Подільський, 2015. – Вип. 5. – С. 117-124.

Прохненко І.А. Розкопки Королівського замку Нялаб // Археологічні дослідження в Україні 2014а. – Київ, 2015. – С. 46-47.

Прохненко І.А. Кімната №3 Королівського замку Нялаб // Збірник матеріалів, Археологія & Фортифікація України, VI Міжнародна науково-практична конференція Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934). – Кам’янець-Подільський, 2016. – Вип. 6. – С. 150-156.

Прохненко І.А. Дослідження Королівського замку Нялаб // Археологічні дослідження в Україні 2015а. – Київ, 2016. – С. 38-41.

Прохненко І. Кахлі Королівського замку Нялаб // Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.). Матеріали науково-практичної конференції. – Хотин, 2016b. – С. 122-142.

Прохненко І., Гомоляк О. Дослідження Виноградівського та Королівського замків у 2007 році // *Relații româno-ucrainene*.

Istorie și contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. – Cluj-Napoca – Satu Mare, 2007. – С. 83-94.

Прохненко І.А., Гомоляк О.М. Дослідження Королівського замку в 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ – Луцьк, 2013. – С. 170-171.

Прохненко І.А., Гомоляк О.М. Розкопки Королівського замку в 2012 р. // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ – Луцьк, 2013. – С. 171-172.

Прохненко І.А., Гомоляк О.М., Зомбор І.Т. Дослідження замків Закарпаття у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ – Луцьк, 2010. – С. 346-348.

Прохненко І.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Броньковского замка // Carpatica-Carpatica. – Ужгород: Говерла, 2008. – Вип. 37. – С. 139-148.

Прохненко І.А., Жиленко М.А. Розвиток фальшивомонетництва на землях Північно-Східної Угорщини у XV-XVI століттях (за матеріалами замків Закарпаття) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. – Ужгород: Говерла, 2016. – Вип.1(34). – С. 7-20.

Прохненко І., Жиленко М. Монети Королівського замку Нялаб // Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. – Одеса: Ибрис, 2017. – III. – С. 141-156.

Прохненко І.А., Жиленко М.А. Питання датування Хустського замку // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. – Ужгород, 2019. – Вип. 2(41). – С. 174-180.

Прохненко І.А., Жиленко М.А., Мойжес В.В. Королівський замок Нялаб // Вісник Інституту археології. – Львів, 2016. – Вип. 11. – С. 123-154.

Прохненко І. А., Мойжес В. В., Жиленко М. А. Біблійні сюжети на кахлях Королівського замку // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. – Ужгород, 2013. – Вип. 2. – С. 142-151.

Пьянчак П., Прохненко І.А. Анализ остеологического материала замков северо-восточной части Верхнего Потисья // Carpatica-Carpatica. – Ужгород: Говерла, 2008. – Вип. 37. – С. 166-177.

Со́ва П.П. Архітектурні пам'ятники Закарпаття. – Ужгород, 1957.

Со́ва П.П. Невицкое. Путеводитель. – Ужгород, 1969.

Со́ва П.П. Мукачівський замок. – Ужгород, 1971.

Со́ва П.П. Ужгородський замок. – Ужгород, 1972.

Со́ва П.П. Архітектура Закарпаття. – Ужгород, 1977.

Троян М.В. Хустський замок. Історико-краєзнавчий нарис. Ужгород, 1980.

Троян М.В. Мукачевський замок. – Ужгород, 1982.

Хланта І.В. Закарпатські замки в легендах, переказах та літературних творах. – Ужгород, 1995.

Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. (1301–1321) / Szerk. Nagy I. – Budapest, 1878.

A Perényi család levéltára. 1222-1516 / Szerk. Tringli I. – Budapest, 2008.

Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. XII. / Szerk. Wenzel G. – Pest, 1874.

Bélay V. Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. – Budapest, 1943.

Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526) / Szerk. Neumann Tibor. – Nyíregyháza, 2006.

Botka T. A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről // Századok. – 1871. – Old. 388-398.

Budai É. Magyar Ország története: A Mohatsi Veszedelemtől fogva Buda visszavételéig. – Debrecen, 1814.

Čaplovič D., Slivka M. Stredoveká importovaná keramika na Východnom Slovensku // Archeologické rozhledy. – Praha, 1985. – XXXVII. – 1.

Chovanec J. Palatínska kachľová pec Imricha Perényiho // Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch. – Trebišov, 2005. – S. 23-54, 257-259.

Chovanec J., Dronzek J., Bajus L. Kostol Navštívenia blahoslavenej Panny Márie v Trebišove. – Trebišov, 2004.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Szerk. Fejér G. – T. III/2. – Buda, 1829.

Csoma-Csergheő M. A Perényiek középkori síremlékei // Archaeologiai Értesítő. – 1888. – VIII. – Old. 295-303.

C. Tóth N. Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása // A Szilágyság és a Wesselényi család (14-17. sz.). Erdélyi Tudományos Füzetek (277). Erdélyi Múzeum-Egyesület. – Kolozsvár, 2012.

Dercsényi D., Gerő L. A sárospataki Rákóczi-vár. – Budapest, 1963.

Drobná Z. Loštické poháry. K otázce jeich datování a slohového zařazení // Český Lid. – 1957. – 44. – S. 98-107.

Dzembasz O. Előzetes jelentés a nevickeyvár feltárásáról // JAMÉ. – Nýíregyháza, 1999. – XLI. – Old. 267-312.

Engel P. Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). – Budapest, 1977.

Engel P. A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez) // Történelmi Szemle, 24. (1981/1). – Old. 1-19.

Engel P. Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről // Századok, 116. (1982/5). – Old. 880-992.

Engel P. Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I-II. – Budapest, 1996.

Engel P. Honor, vár, ispánság. – Budapest, 2003.

Engel P. Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problematikájáról // Műemlékvédelem 31. – 1987. – Old. 9-14; Castrum 6. – 2007. – Old. 11-18.

Engel P. Honor, vár, ispánság. – Budapest, 2003.

Feld I. Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról // Gerencsések, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. – Gyula, 2002.

Feld I. Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon // Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. – Budapest–Debrecen, 2014b. – Old. 369-390.

Feld I. Várak és erődítmények a középkori Magyarországon // Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig. – Budapest, 2017. – Old. 367-400.

Filipașcu A. Istoria Maramureșului. – București, 1940.

Fügedi E. Középkori várak – középkori társadalom // Várépítészettünk. – Budapest, 1975. – Old. 63-86.

Fügedi E. Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. – Budapest, 1977.

Glück L. A máramarosi só kereskedelmének útvonalai a 16. század közepén // *Történelmi Szemle*, 50. – 2008. – Old. 11-37.

Glück L. A máramarosi sókamara igazgatása és gazdálkodása a Szepesi Kamara fennhatósága idején (1600–1604, 1614–1615) // *Revista Arhivei Maramureșene*, 2. – 2009. – Old. 31-81.

Glück L. Egy sókamara hivatalnok a 16. század közepén: Szigeti Szabó György deák // *Tiszteletkőr, Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. – Budapest, 2012. – Old. 459-469.

Glück L. Az öt máramarosi város társadalma a 16-18. században / PhD-értekezés. – Pécs, 2013.

Goš V. Město středověkých hrnčářů. – Opava, 2007.

Goš V., Novák J. Počátky výroby loštické keramiky // *Archeologické rozhledy*. – Praha, 1978. – XXVIII. – 5. – S. 399-404.

Gruia A.-M. Saint George on Medieval Stove Tiles from Transylvania, Moldavia and Wallachia. An Iconographical Approach // *Studia Patzinaka*. – Cluj–Napoca, 2006. – 3. – P. 7-48.

Gruia A.-M. Winged Samson and popular iconography in sixteenth-century Transylvania // *Acta musei Napocensis*. – Cluj–Napoca, 2010. – 47/II. – P. 203-211.

Gruia A.-M. Povestiri la gura sobei. Catalog selectiv al colecției de cahle a Muzeului Național de Istorie Transilvaneie. – Cluj–Napoca, 2012.

Gruia A.-M. Religious representations on stove tiles from the medieval kingdom of Hungary. – Cluj–Napoca, 2013.

Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. – Budapest, 1963.

Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. 3. kiadás. – Budapest, 1987.

Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. – Budapest, 1998.

Gyuricza A. Reneszánsz kályhacsempék Északkelet – Magyarországról. – Miskolc, 1992.

Gulyás L.Sz. Városfejlődés a középkori Máramarosban. – Kolozsvár, 2014.

Hazai oklevéltár 1234-1536 / Szerk. Nagy I., Deák F., Nagy Gy. – Budapest, 1897.

Havasiné-Kovács H. Várnevek a középkori Magyarországon / PhD értekezés. – Debrecen, 2017.

Héczey–Markó Á., Rácz M. Perényi Péter sírköve az abaújtvári református templomban // *Folia historica*. – Budapest, 2013. – XXVIII. – Old. 55-71.

Holčík Š. Stredoveké kachliarstvo. – Bratislava, 1978.

Horváth R. Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon // *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. – Budapest, 2011. – Old. 79-93.

Horváth R. Várépítés engedélyezése a középkori Magyarországon // *Várak, kastélyok, templomok*. – 7 (5). – 2011a. – Old. 4-8.

Hunka J., Prohnenko I., Zsilenko M. A királyházai Nyaláb vár pénzérméi // *Numizmatikai közlöny. CXIV-CXV. évfolyam 2015-2016*. – Budapest: A magyar numizmatikai társulat, 2017. – Old. 115-130.

Ilosvai Selymes P. Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história. – Debrecen, 1574.

Istrate D.–M. Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700. – Accent, 2004.

Karácsonyi J. A magyar nemzetségek a XIV század közepéig. I köt. Budapest, 1900.

Keramische bodenfunde aus Wien. – Wien.

Komáromy A. Egy hamis pénzverő a XVI. Században // *Századok*. – 1893. – 27. – Old. 647-667, 748-759.

Komáromy A. Nyalábvár és uradalma // *Századok*. – 1894. – Old. 492-519.

Komáromy A. Ugocsa vármegye keletkezése. – Budapest, 1896.

Komáromy A. Nyalábvár és uradalma // *Ugocsa vármegye a történelemben*. Ungvár, 2001. – Old. 16-42.

Kozák K. Kétfajú sasos kályhacsempék Magyarországon // *Budapest Régiségei*. – Budapest, 1963. – XX. – Old. 65-200.

Krásá, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska. – Uherské Hradiště, 2008.

Kristó Gy. Az Árpád-kor háborúi. – Budapest, 1986.

Kubinyi A. Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig // A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. (1991) Szerk. Töröcsik Zoltán. – Tapolca, 1992. – Old. 215-216.

Lehoczky T. A nagyszöllősi Kankóvár // Vasárnapi Újság, 1862/23.

Lehoczky T. Bereg vármegye monographiája I-III. – Ungvár, 1881-82.

Lehoczky T. Bereg vármegye. – Budapest-Bergszász, 1996.

Michiner M. The medieval Period and Nuremberg. Jetons, medals at tokens. 1. – London, 1998.

Mihályi J. Máramarosi diplomák a XIV és XV. Századból. – Máramaros-Sziget, 1900.

Mihok L., Prochnenko I.A. Analysis of Iron Objects from Korolevo and Vinogradovo Castles // Carpatica-Карпатика. – Ужгород: Говерла, 2008. – Вип. 37. – P. 149-165.

Mihok L., Prochnenko I. Metallographic analysis of iron objects from castle Bronka, Transcarpathian Ukraine // Карпатика. – Ужгород: Говерла, 2009. – Вип. 38. – P. 261-273.

Nekuda V., Reichertová K. Středověká keramika v Čechách a na Moravě. – Brno, 1968.

Németh P. Álom és valóság: Ung vára // Carpatica-Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – Old. 237-240.

Pap J. Adalékok Máramaros történetéhez. – Máramarossziget, 1909.

Pauler Gy. A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. – Budapest, 1893.

Pavlík Č., Vitanovský M. Magický jednorozec a jeho ztvárnění na kachlích gotiky a renesance // Archaeologia historica. – Brno, 2008. – 33/08. – S. 539-558.

Pesty F. A várispánságok története különösen a XIII. században. – Budapest, 1882.

Polla B. Košice Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. – Košice, 1986.

Prohnenko I., Mojzsasz V., Zsilenko M. A királyházai vár csempekályhája // A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2012. – LIV. – Old. 241-285.

Prohnenko I., Mojzsasz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása // A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2013. – LV. – Old. 203-250.

Prokhnenko I., Zhystenko M., Moizhes V. Korolevo castle of Nyaláb // *Archaeologia historica*. – 2016. – 41. – 1. – P. 273-299.

Prohnenko I., Zsilenko M. A királyházai Nyaláb vár // Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2015. – Kökény, 2015. – Old. 68-71.

Prohnenko I., Zsilenko M. Baranka vára // Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2016. – Kökény, 2016. – Old. 77-79.

Prohnenko I., Zsilenko M. A királyházi Nyalábvár 2. helysége // *Communicationes archaeologicae Hungariae* 2015-2016. – Budapest, 2016a. – Old. 325-379.

Prohnenko I., Zsilenko M. A nagyszőlősi Kankó vár és ferences kolostor // Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2018. – Kökény, 2018. – Old. 120-123.

Prohnenko I., Zsilenko M. A huszti vár régészeti kutatása // Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2019. – Kökény, 2019. – Old. 38-41.

Rappoport P.A. Kárpátaljai középkori várak // *AÉ*. – Budapest, 1999. – 92. – Old. 61-65.

Riskó M. Ferencesek Nagyszőlősen. – Budapest, 2007.

Rupp J. Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. – II kötet. – Pest, 1872.

Rusu A. A. Stove Tiles with the Royal Coat of Arms of King Matthias I Corvinus // *Ephemeris Napocensis*. – București, 2012. – XXII. – P. 313-326.

Scharrer-Liška G. Die hochmittelalterliche Grafitkeramik in Mitteleuropa und ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte // *Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz*. – Mainz, 2007. – 68. – S. 62-65.

Seregij B. Huszt vára – a századok mélyéből // *Történeti földrajzi közlemények*, 6, Évfolyam, 3-4. Szám. – 2018. – Old. 96-114.

Simonchicz I. Monumentum politicum Marmatiae seculi decimi sexti. V acii. – 1806.

Slivka M., Vallašek A. Hradky a hradky na východnom Slovensku. – Košice, 1991.

Szabó I. Ugocsa megye. – Budapest-Beregszász, 1994. – 271 old.

Szathmáry P. A Tisza bölcsője // Vasárnapi Újság, Tizedik évfolyam, 38. Szám, 1863. – Old. 334-335.

Székely T. A magyar bibliafordítások történetéből 1500-1955. – Budapest, 1957.

Székely G. Ugocsa vármegye kialakulása az új kutatások tükrében // Acta Academiae Beregsasiensis. – 2010. – 3. – Old. 131-141.

Székely G. Baranka vár a történelemben // Acta Academiae Beregsasiensis. – 2013. – 2. – Old. 36-41.

Szendre K. Az ispánsági vártól a városig: miért, hogyan – vagy miért nem? // Kő kövön. Dávid Feren 73. születésnapjára. I kötet. – 2013. – Old. 127-142.

Szilágyi I. Máramarosmegye általános történelméből. (A XII. és XIII. század.) // Századok, 23. Pótfüzet. – 1889. – Old. 10-26.

Szoleczky E. A huszti vár ábrázolás-történetéhez // Folia Historica. – 2002. – 23/2. – Old. 8-53.

Szoleczky E. Huszt várának helye és szerepe Magyarország védelmi rendszerében. Hausner Gábor (szerk.), Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. – Budapest, 2005. – Old. 699-729.

Szoleczky E. A Huszti vár története. PhD-értekezés. – Budapest, 2005a.

Szoleczky E. Az igazi huszti kaland, Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. – Budapest, 2008. – Old. 281-291.

Tóth Á.V., Polgár M. A végvárrendszer, mint határvédelmi és határőrizeti intézmény kiépítésének alapjai és gazdasági bázisa a Magyar Királyságban // Rendőrségi tanulmányok. II évfolyam. – 2019/4. – Old. 133-158.

Tringli I. Megyék a középkori Magyarországon // “Honoris causa”. Tanulmányok Engel Pál emlékére. (MTA TTI Társadalom- és művelődéstörténetitanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.). – Budapest–Piliscsaba, 2009. – Old. 487-518.

Trogmayer O. Villemont úr rejtélyes övei // A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. – Nyíregyháza, 2001. – XLIII. – Old. 259-263.

Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526) / Szerk. C. Tóth N. – Budapest, 2006.

Uličný M. Premeny východoslovenskej keramiky v 13. – 17. storočí [na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš] / Dizertačná práca. – Prešov, 2004.

Wenzel G. Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez // Magyar Akadémiai Értesítő, 17. – Pest, 1857. – Old. 313-400.

Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399) / Szerk. Mályusz E. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951.

Zubánics L. Víz tükrére történelmet írni... Helytörténeti írások. – Ungvár-Budapest, 2007.

Zubánics L. Világok végein. Északkelet-Magyarország a XVI–XVIII. században: politika, gazdaság, kultúra. – Ungvár, 2015.

ІЛЮСТРАЦІЇ

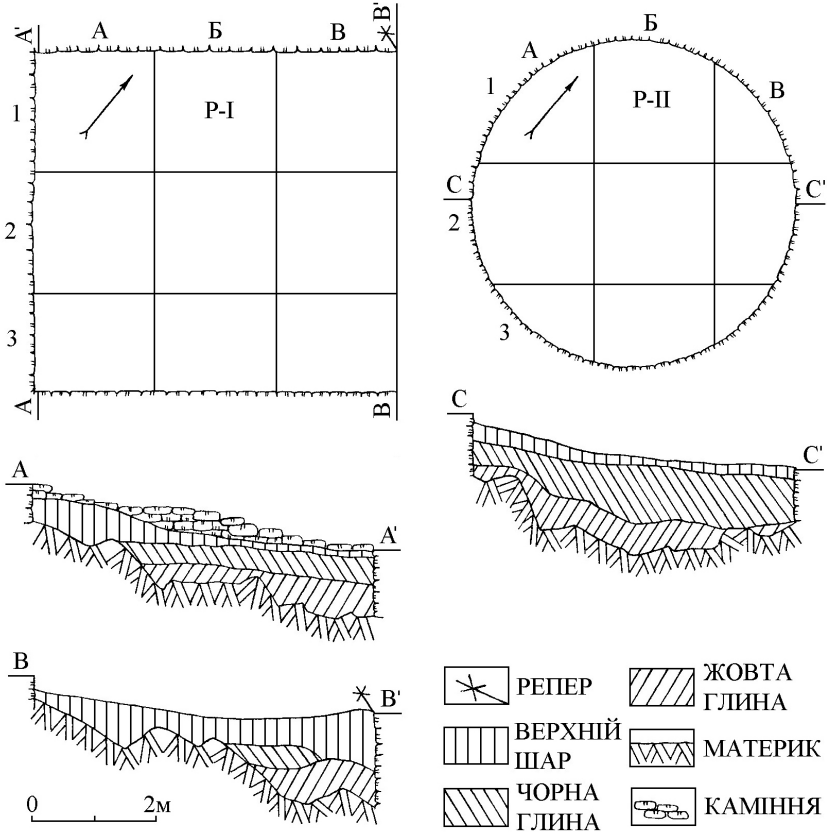

Рис. 47. Бронківський замок. Плани та розрізи розкопів I-II.

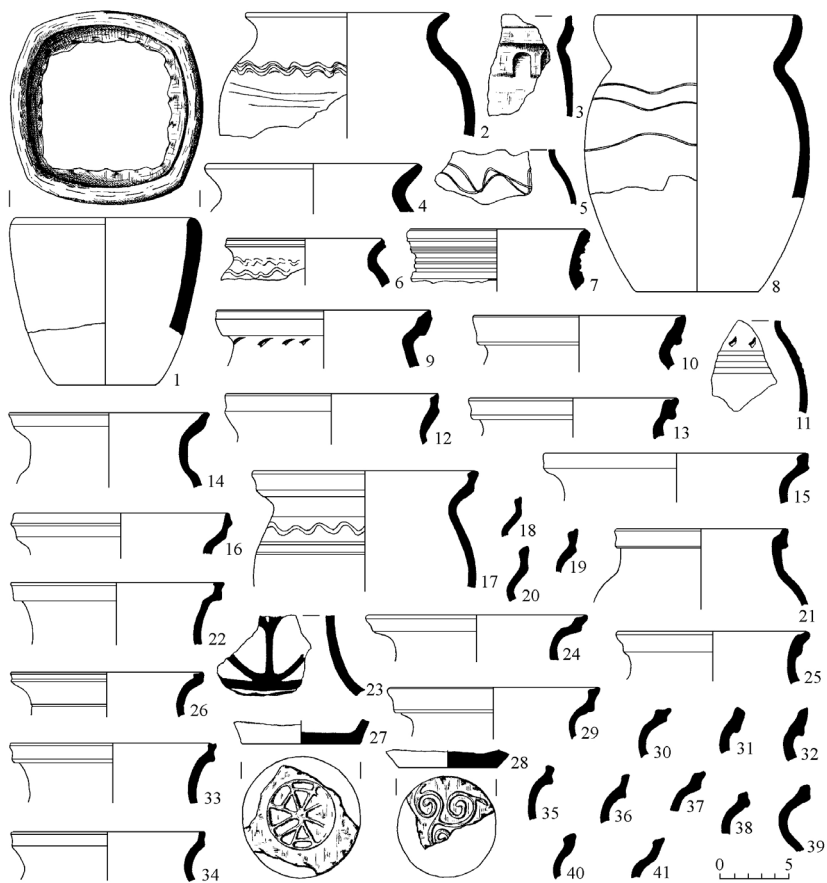

Рис. 48. Броньківський замок. Розкоп I. Кераміка.

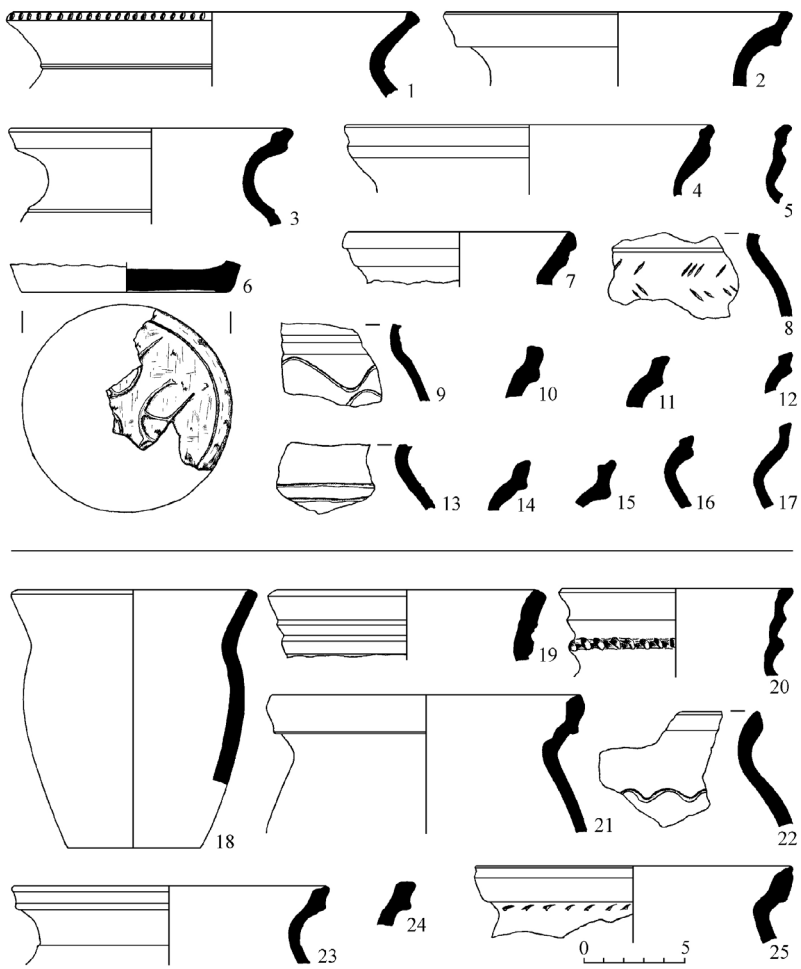

Рис. 49. Бронківський замок. Розкоп I. Кераміка.

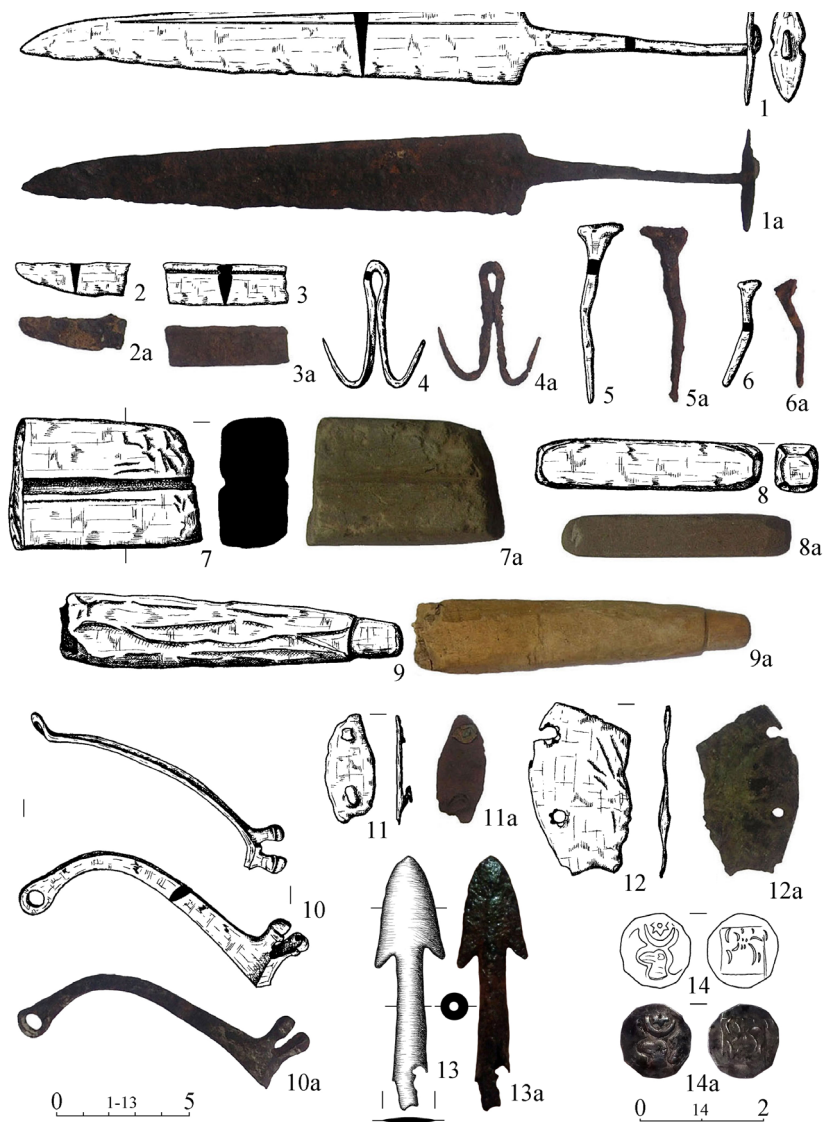

Рис. 50. Броньківський замок. Індивідуальний інвентар розкопу I (1-12) та підйомний матеріал (13-14).

Рис. 51. Броньківський замок. Розкоп I. Уламки цегли (1-2)
та остеологічні матеріали (3-6).

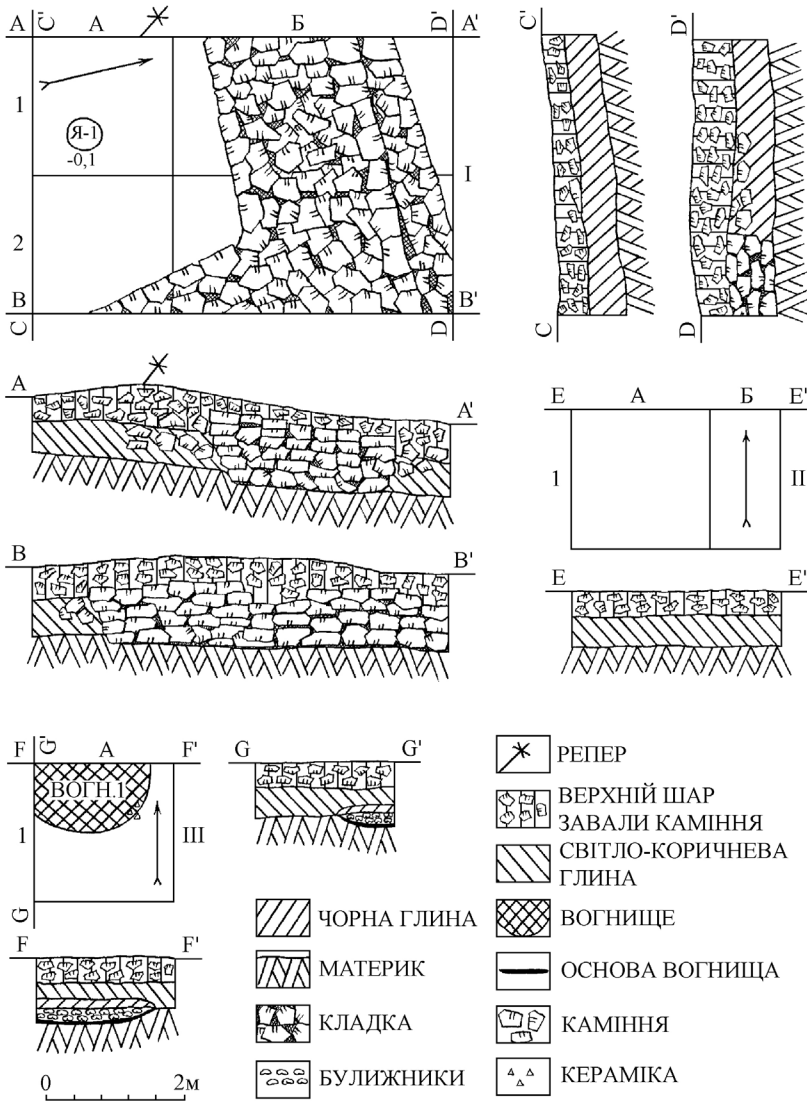

Рис. 52. Сілецький замок. Плани та розрізи розкопу I (I) і шурфів 1 (III) – 2 (II).

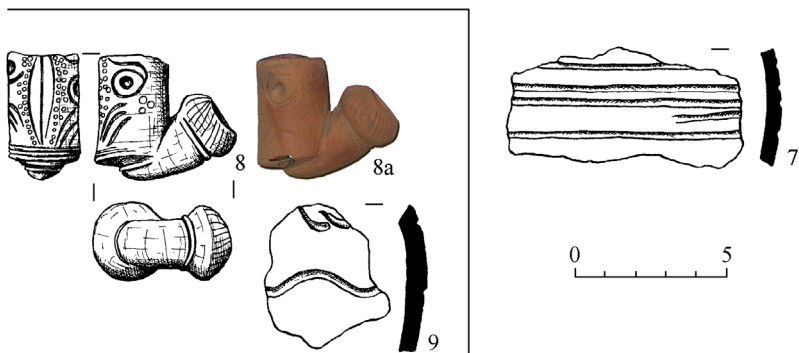
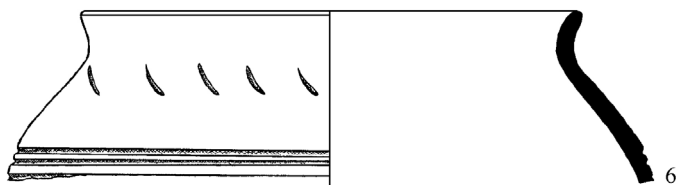
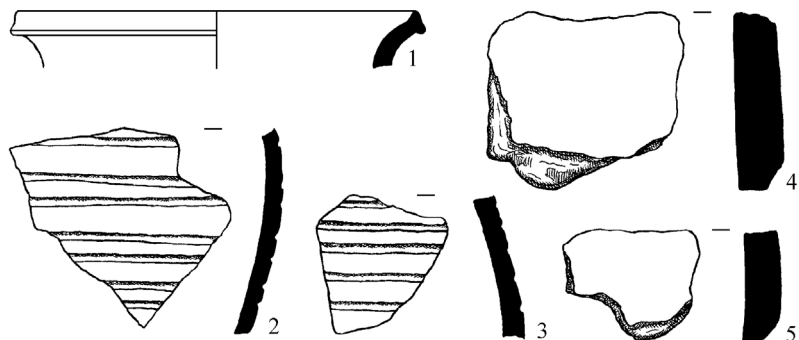

Рис. 53. Сілецький замок.
Кераміка та індивідуальний інвентар.

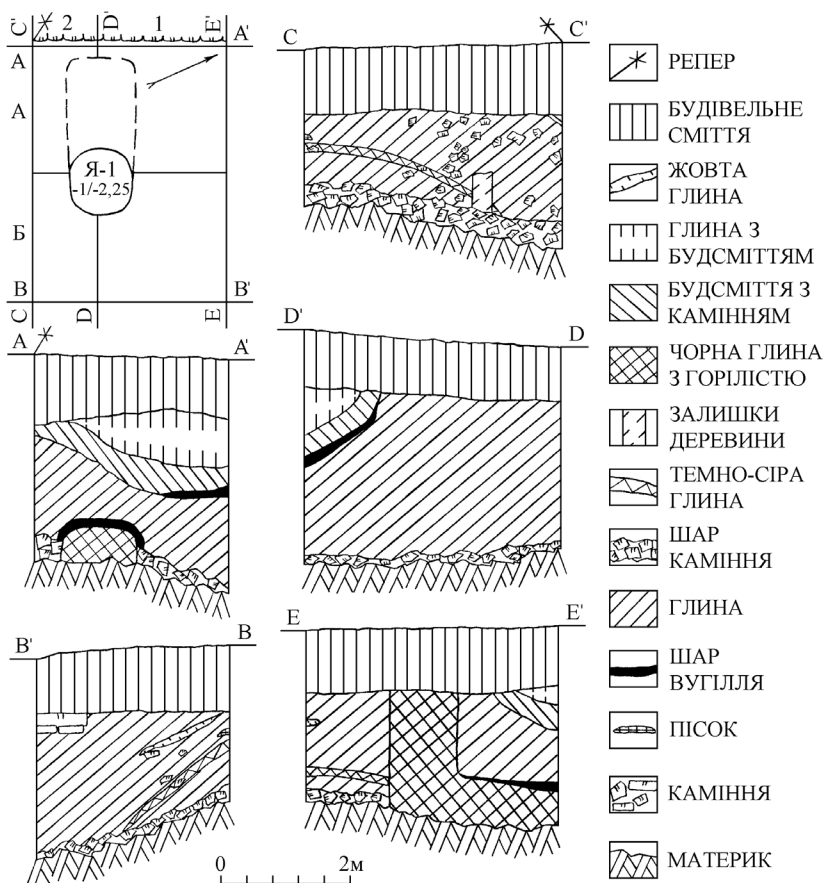

Рис. 54. Квасівський замок. План та розрізи розкопу I.

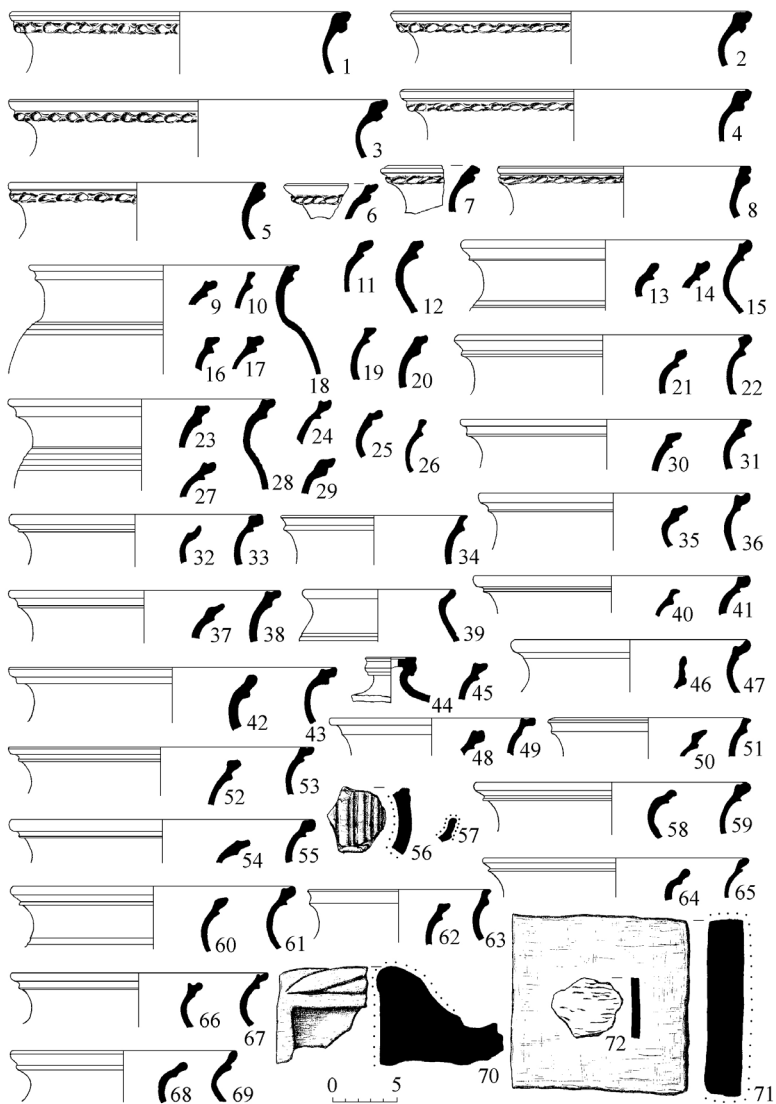

Рис. 55. Квасівський замок. Розкоп I. Кераміка.

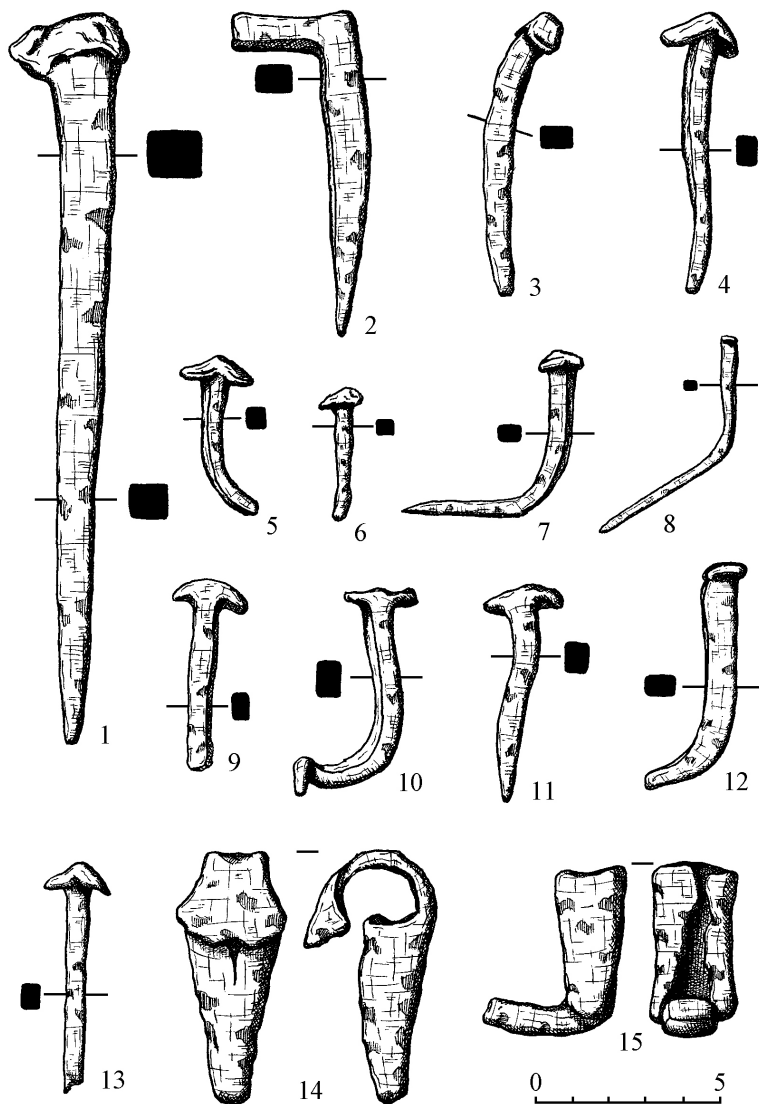

Рис. 56. Квасівський замок. Розкоп I. Залізні предмети.

Рис. 57. Квасівський замок. Розкоп I. Індивідуальний інвентар.

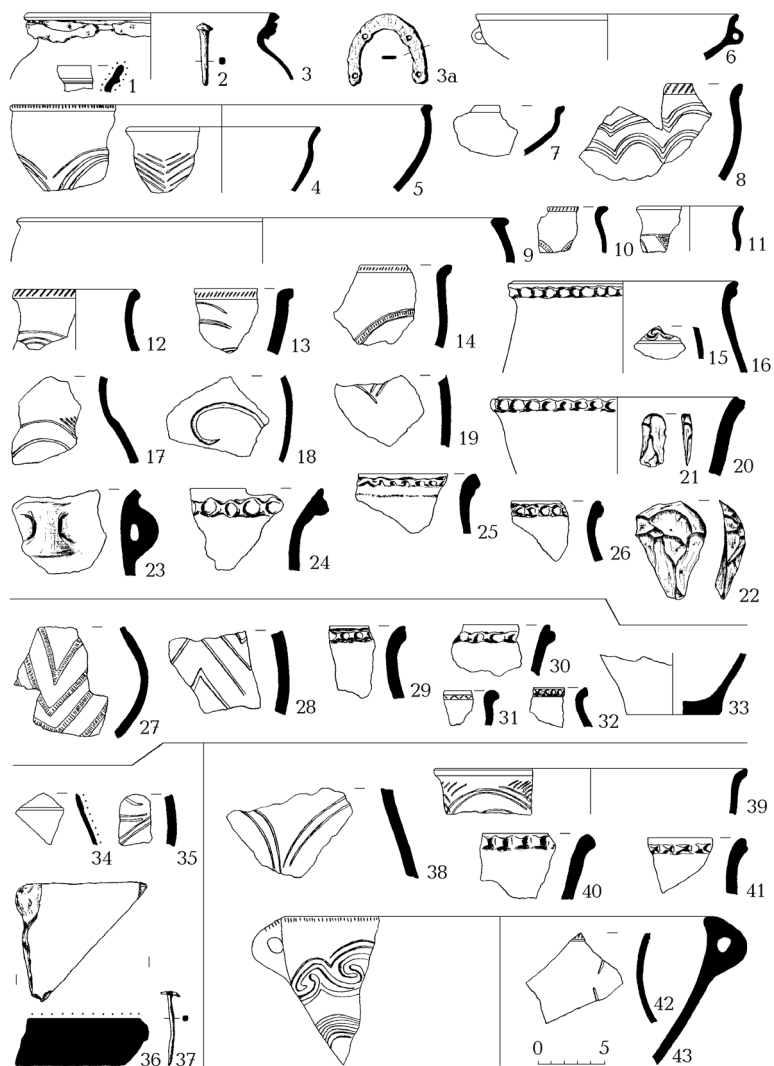

Рис. 59. Виноградівський замок. Шурф 1.
Кераміка та індивідуальні знахідки.

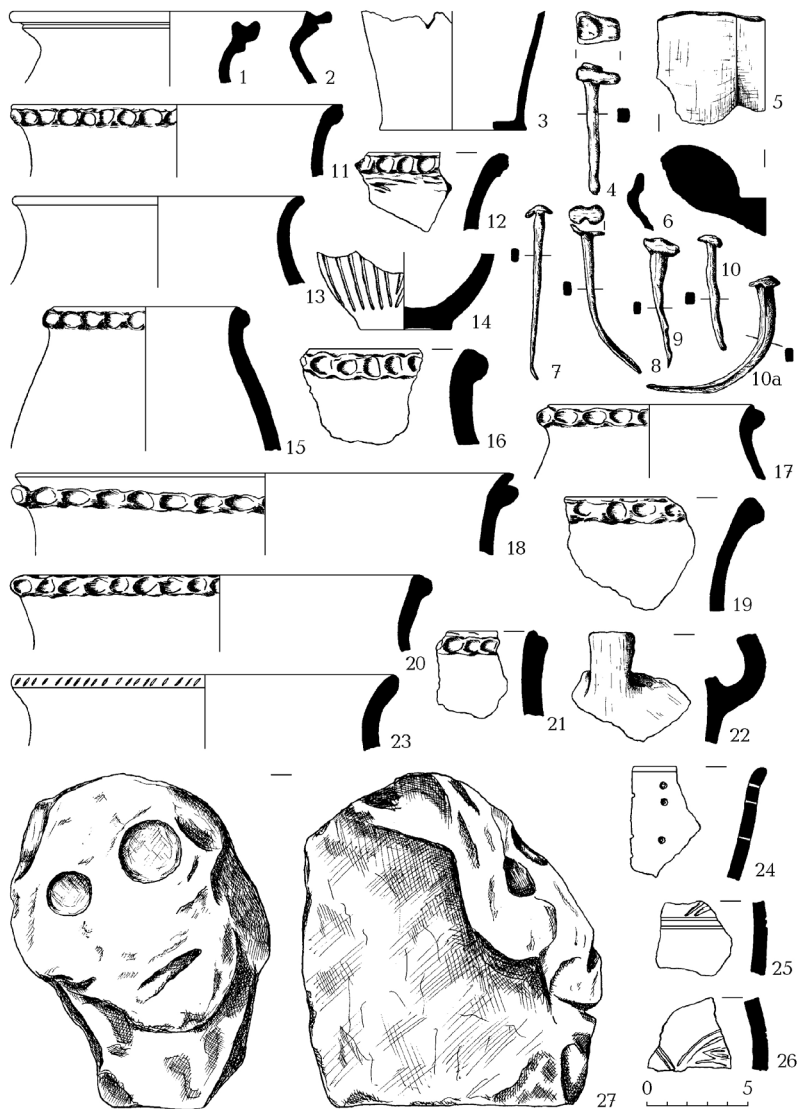

Рис. 60. Виноградівський замок. Шурф 2.
 Кераміка та індивідуальні знахідки.

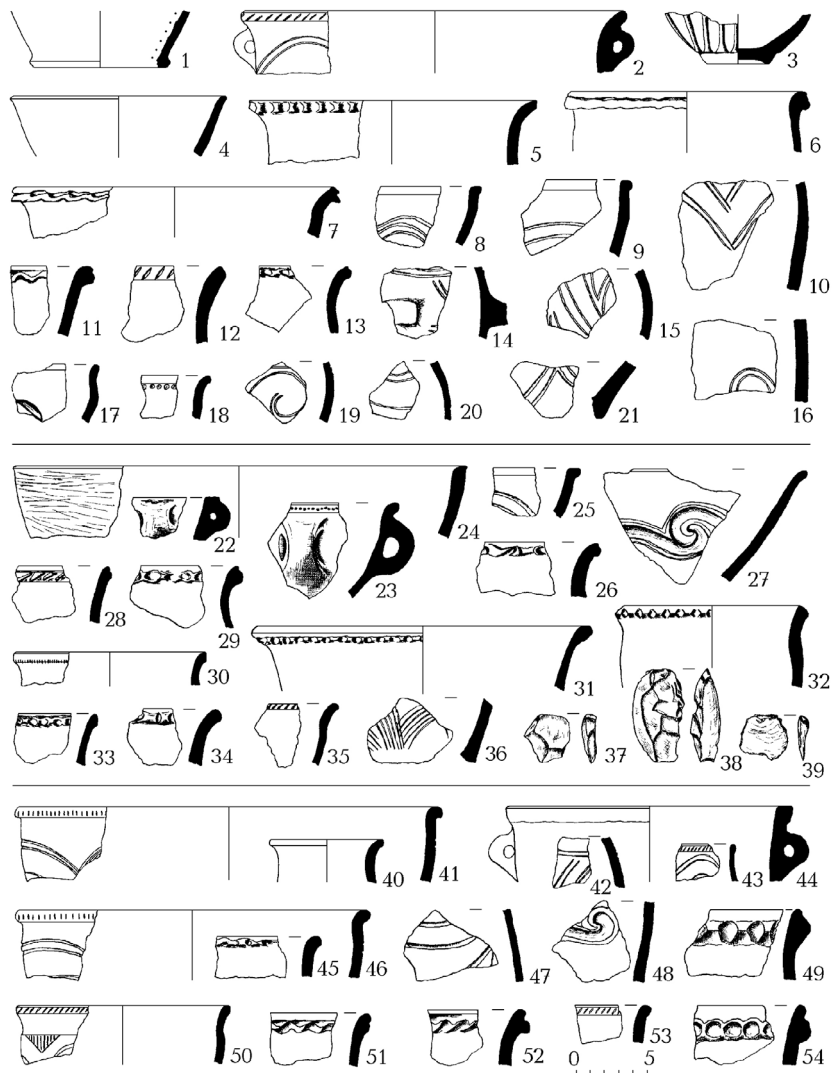

Рис. 61. Виноградівський замок. Шурф 3.
Кераміка та індивідуальні знахідки.

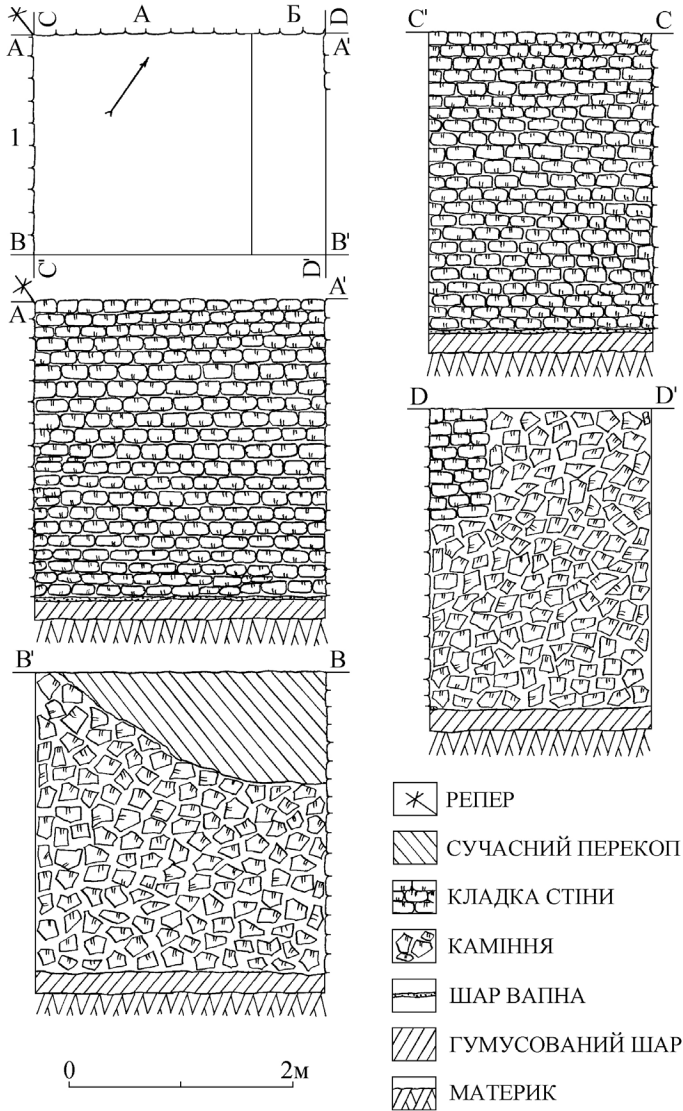

Рис. 62. Виноградівський замок. План та розрізи шурфу 4.

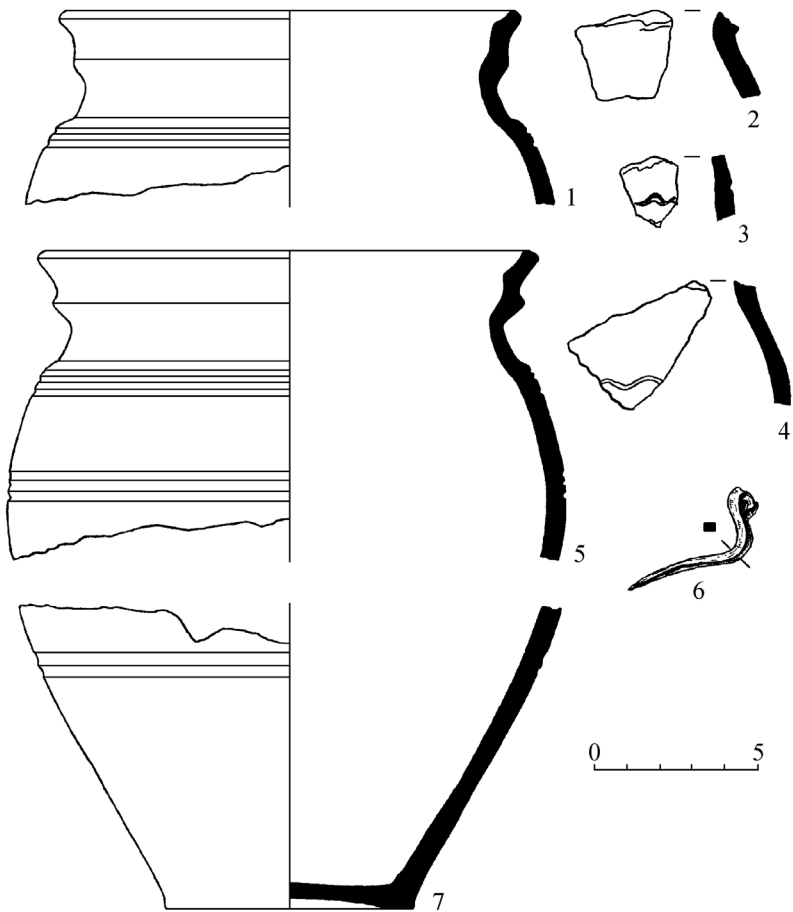

Рис. 63. Виноградівський замок. Шурф 4. Кераміка.

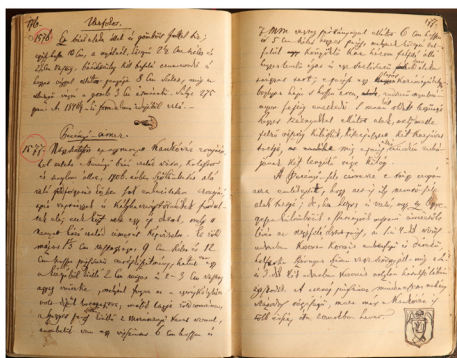

Рис. 64. Виноградівський замок.
 Кахля з колекції Т. Легоцького (фонди Закарпатського
 обласного краєзнавчого музею імені Тиводара Легоцького).

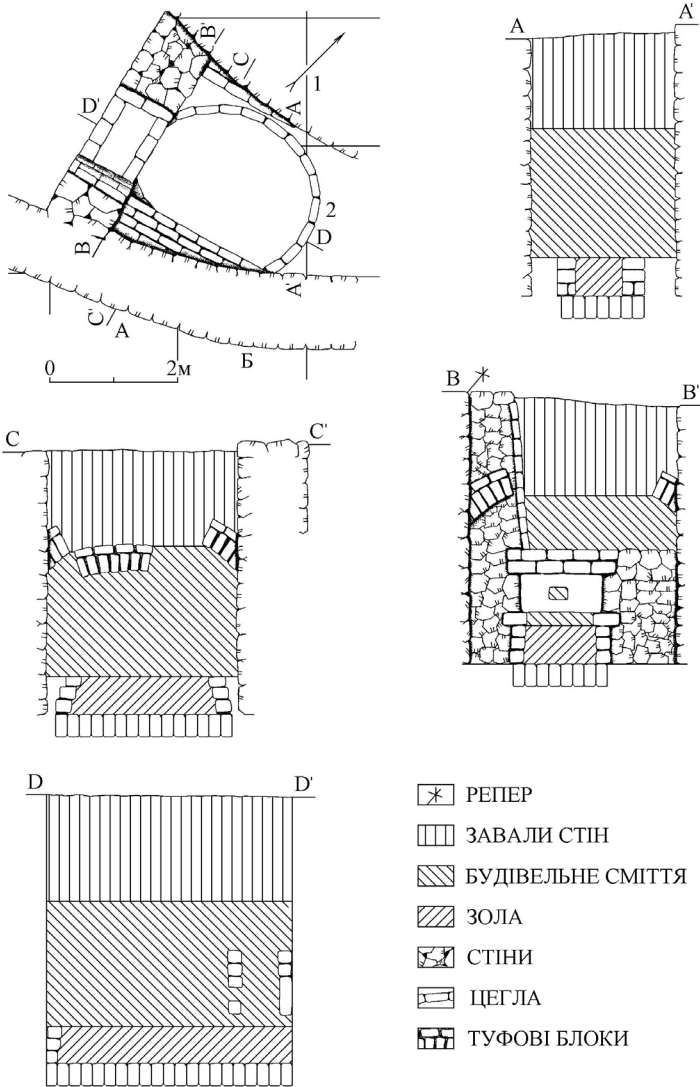

Рис. 65. Королівський замок. План та розрізи шурфу 4.

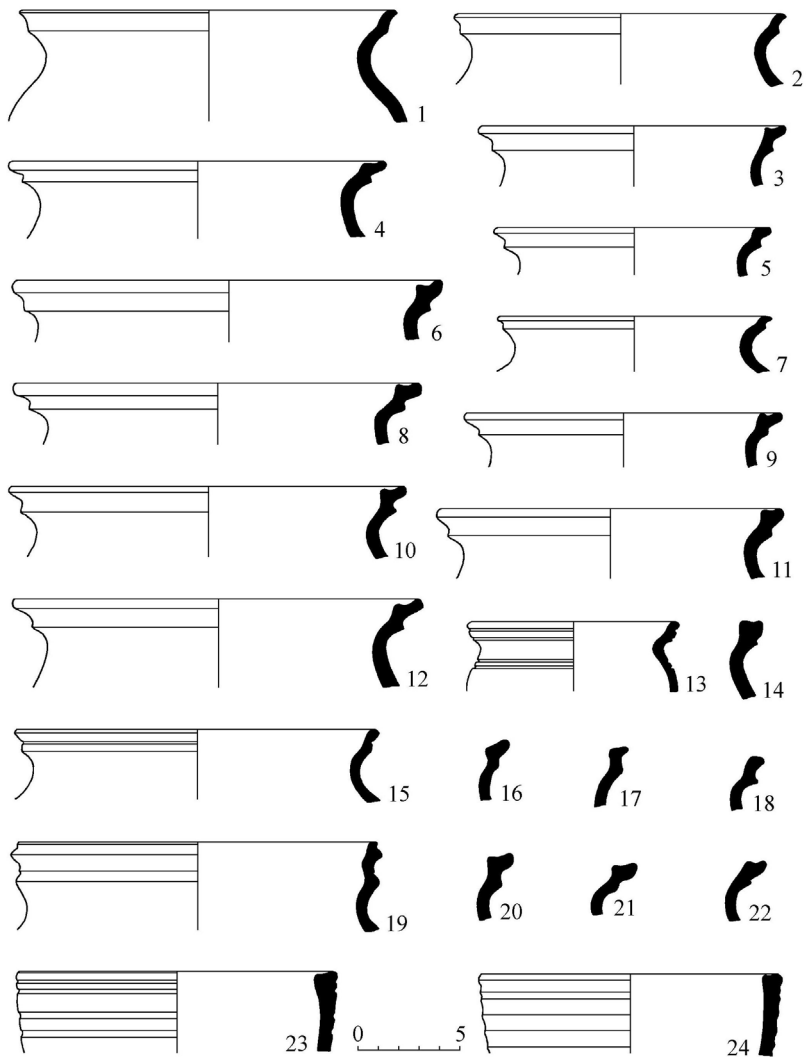

Рис. 66. Королівський замок. Кераміка.

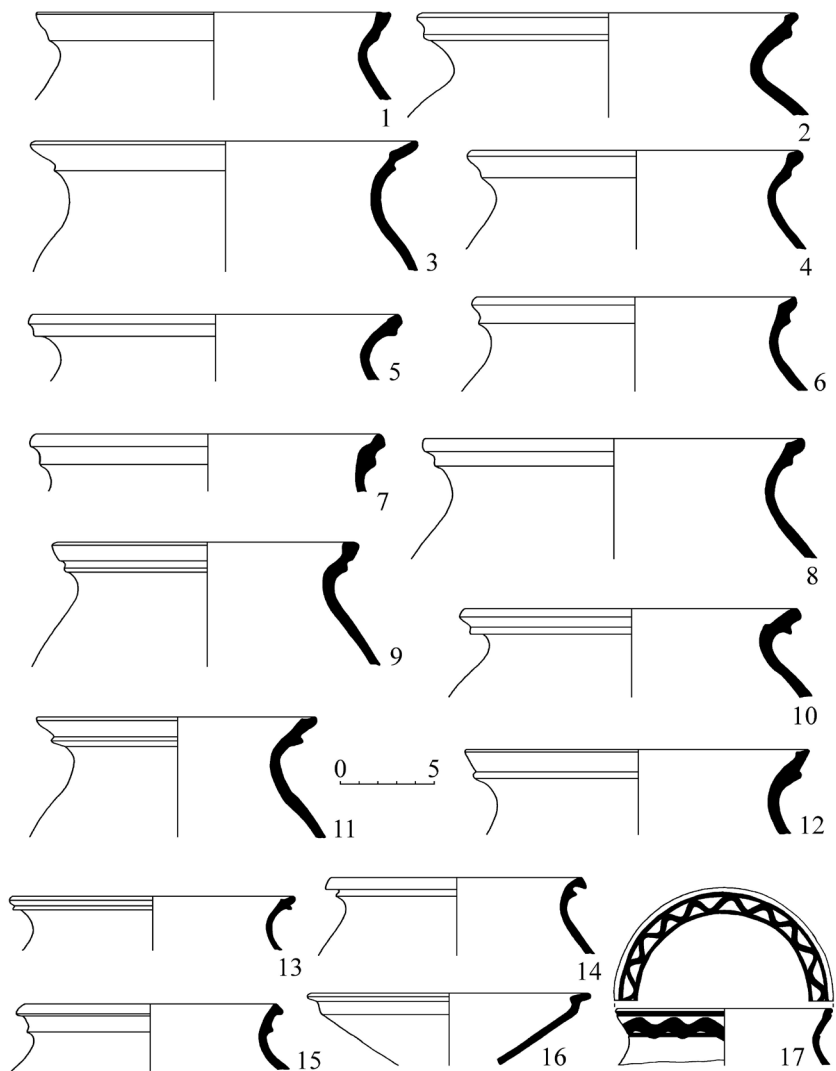

Рис. 67. Королівський замок. Кераміка.

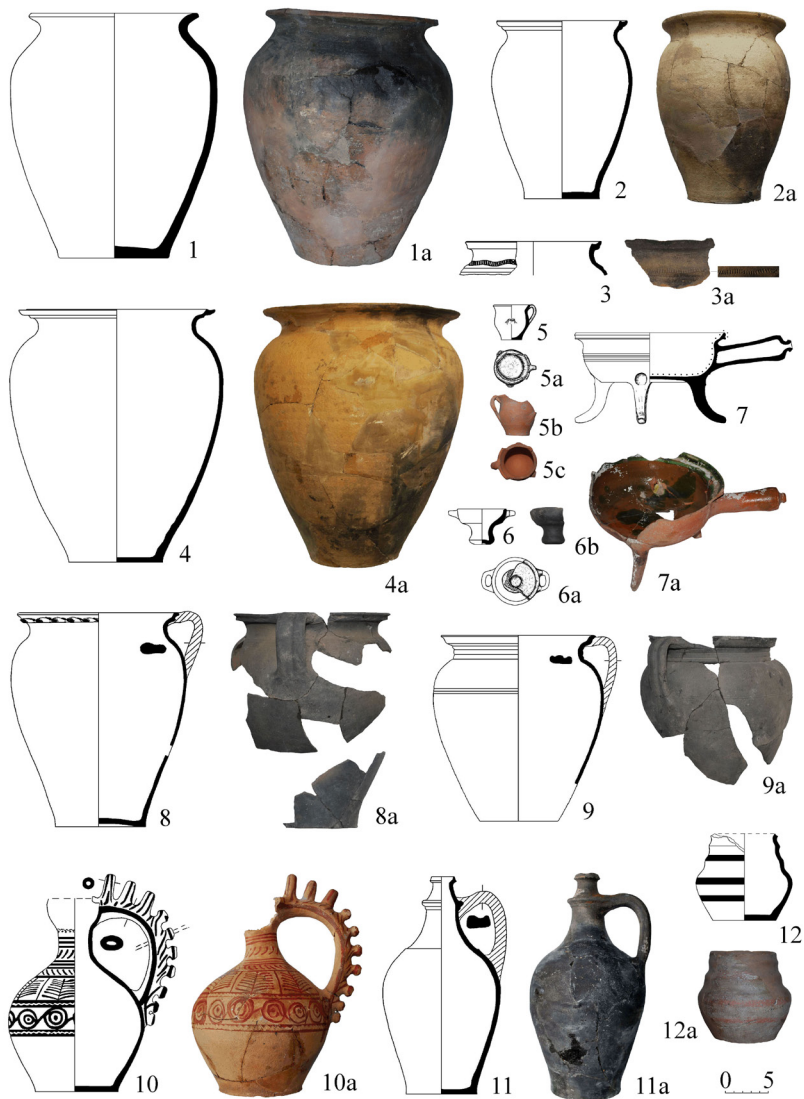

Рис. 68. Королівський замок. Кераміка.

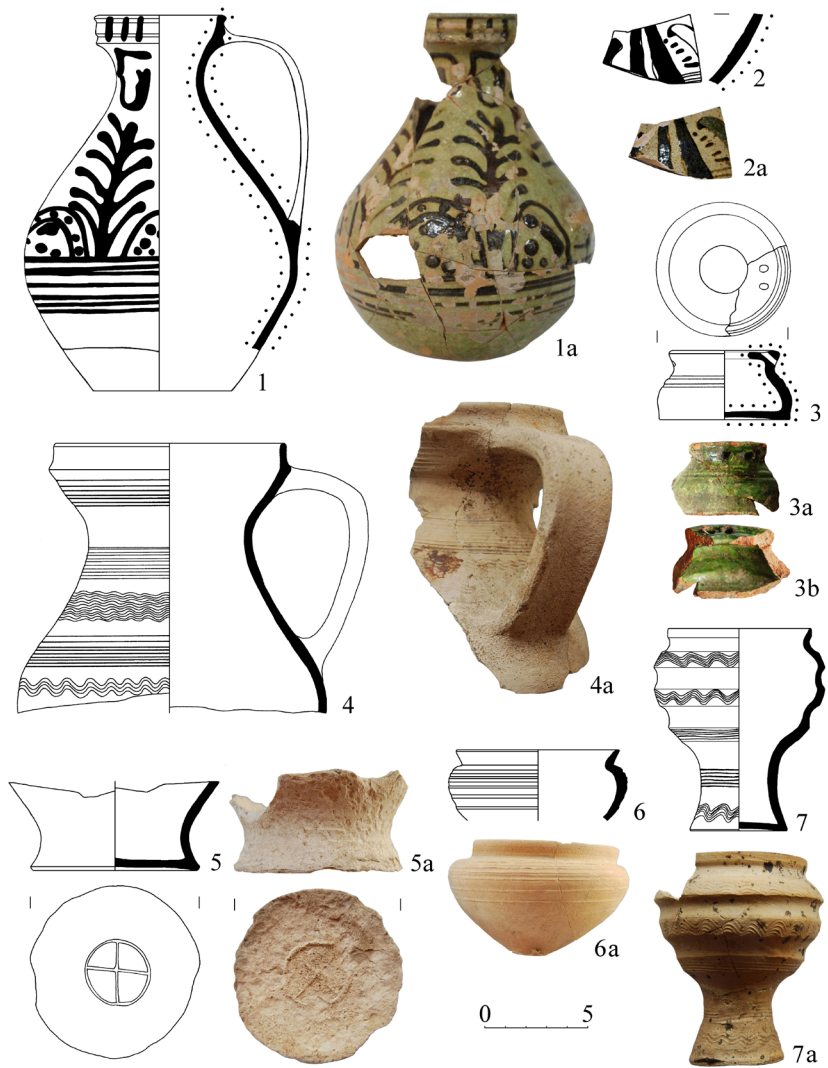

Рис. 69. Королівський замок. Кераміка.

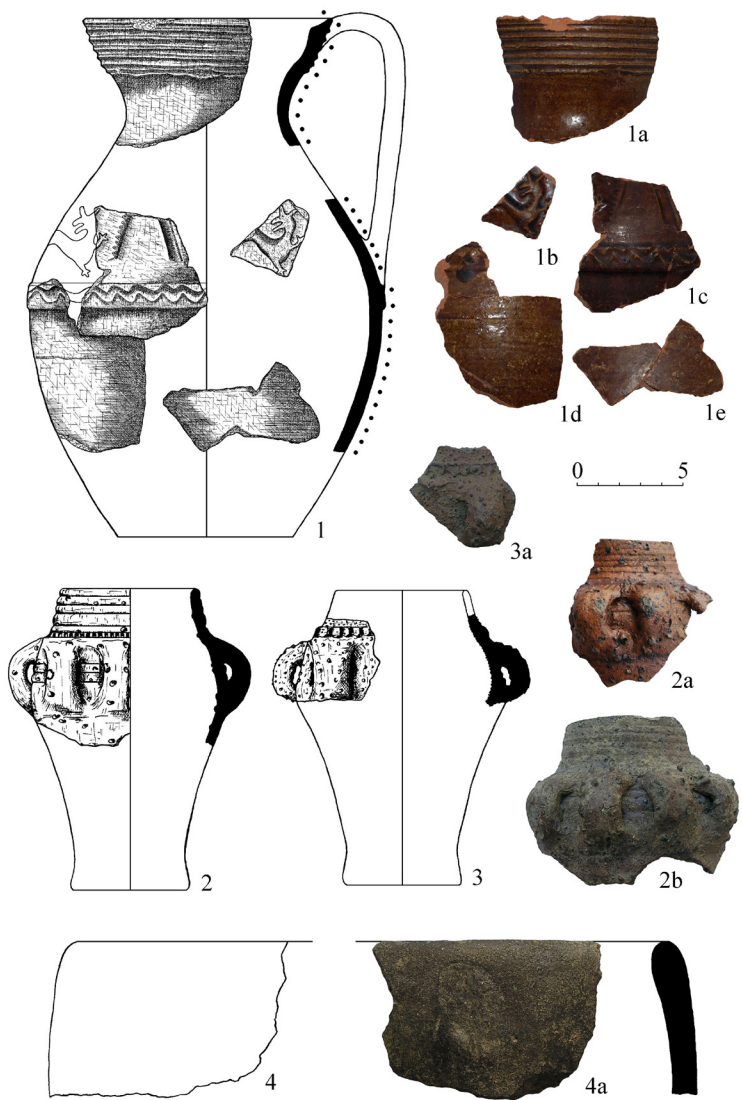

Рис. 70. Королівський замок. Імпортна кераміка.

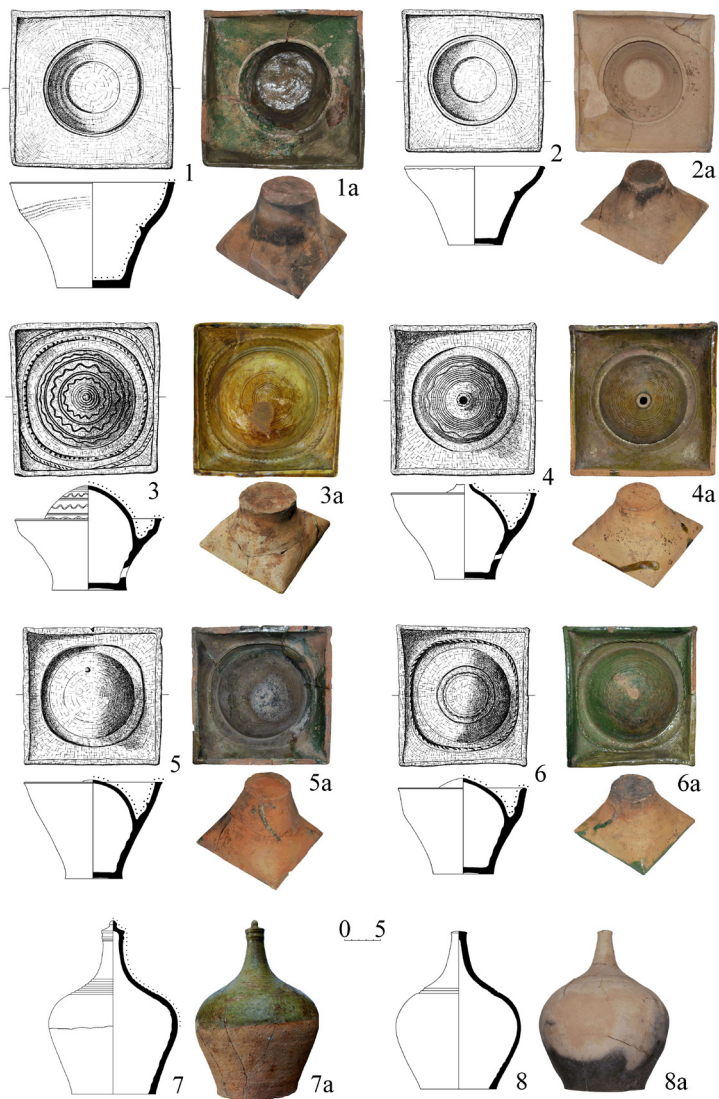

Рис. 71. Королівський замок.
 Мископодібні та цибулеподібні кахлі.

Рис. 72. Королівський замок.
Коробчасті кахлі з рослинним орнаментом.

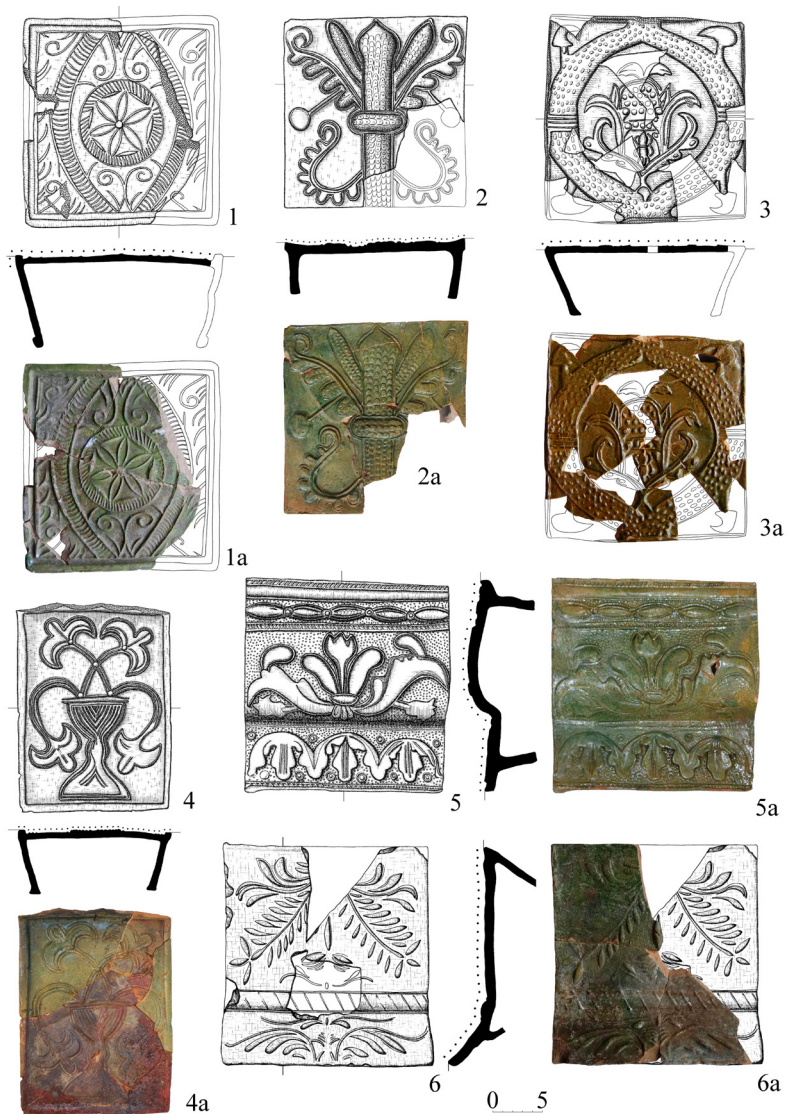

Рис. 73. Королівський замок.
Коробчасті кахлі з рослинним орнаментом.

Рис. 74. Королівський замок.
Коробчасті кахлі з зображеннями тварин.

Рис. 75. Королівський замок.
Коробчасті кахлі з антропоморфними зображеннями.

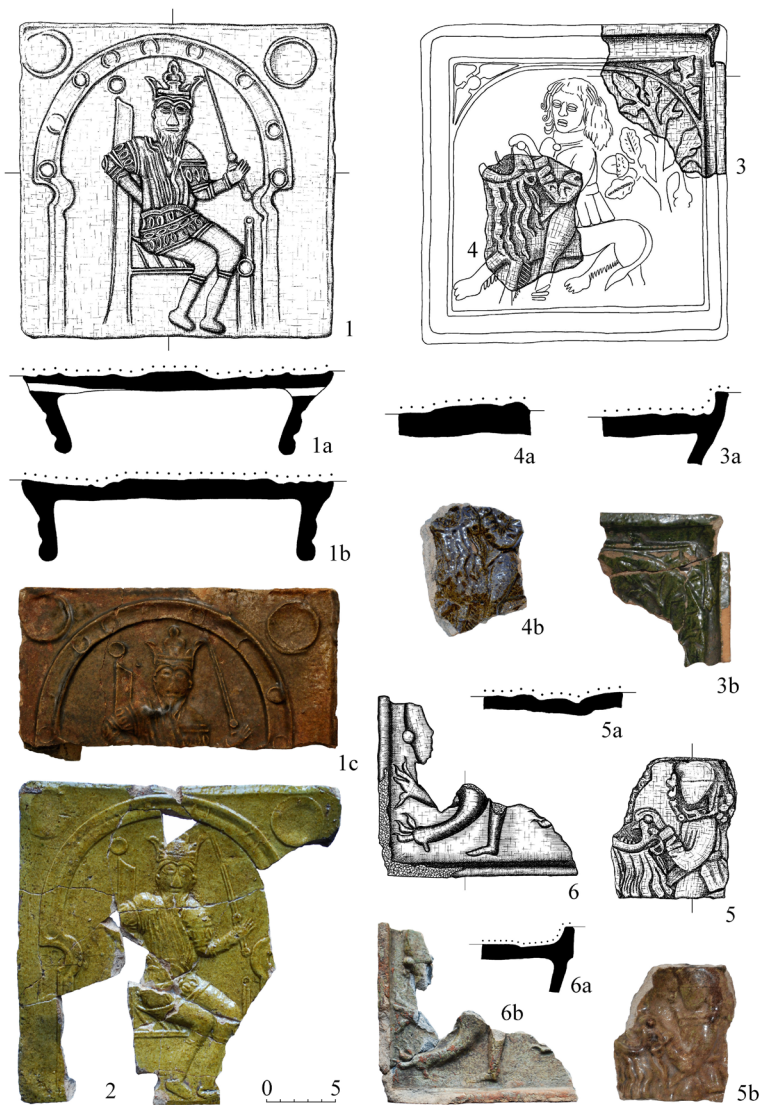

Рис. 76. Королівський замок.
Кахлі з зображеннями на релігійну тематику.

Рис. 77. Королівський замок.
 Кахлі з зображеннями на релігійну тематику.

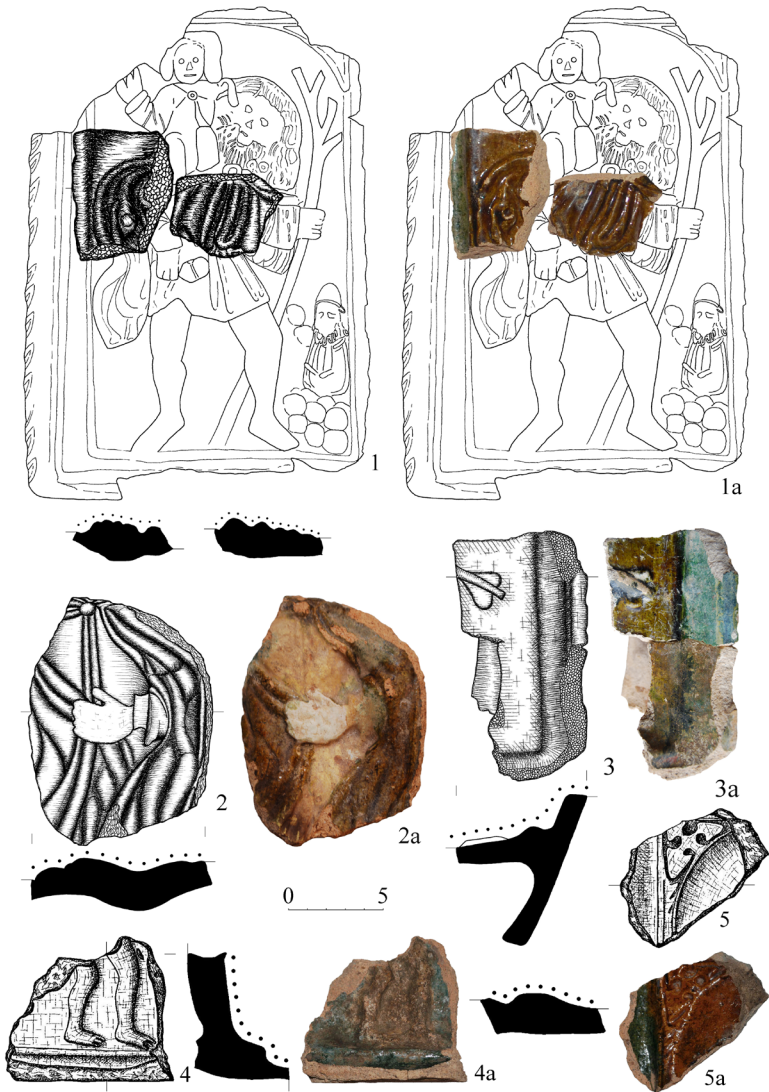

Рис. 78. Королівський замок.
 Поліхромні кахлі з зображеннями на релігійну тематику.

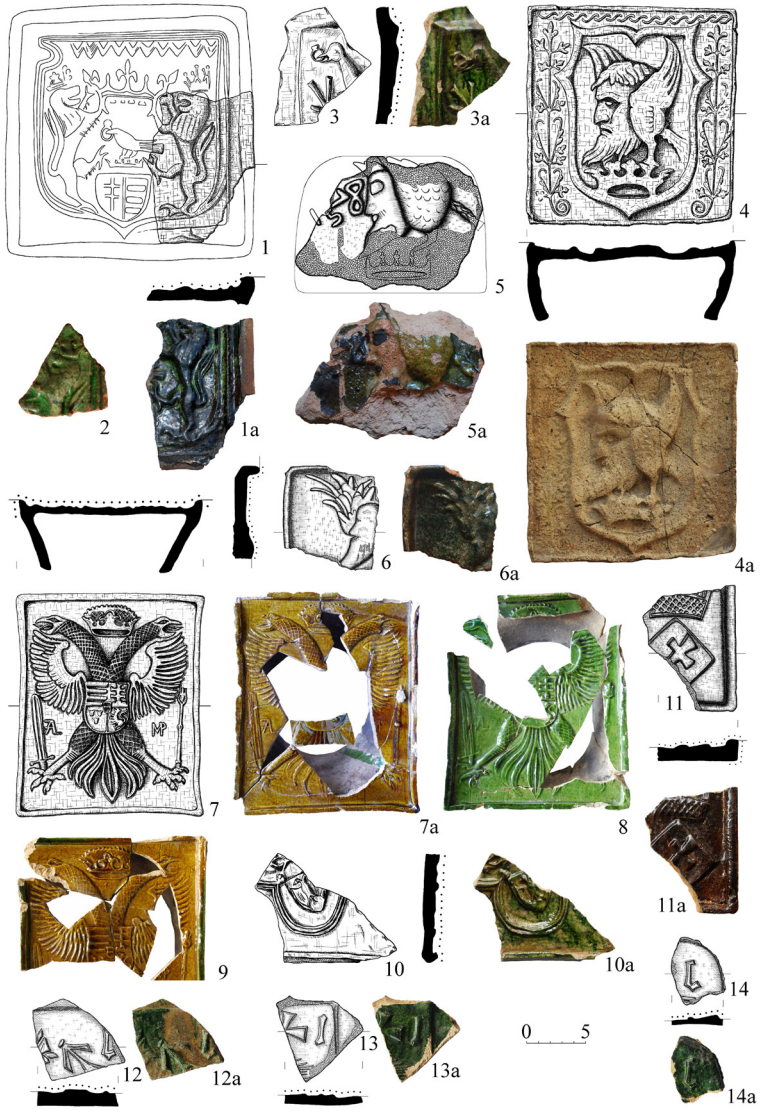

Рис. 79. Королівський замок.
Кахлі з геральдичними символами.

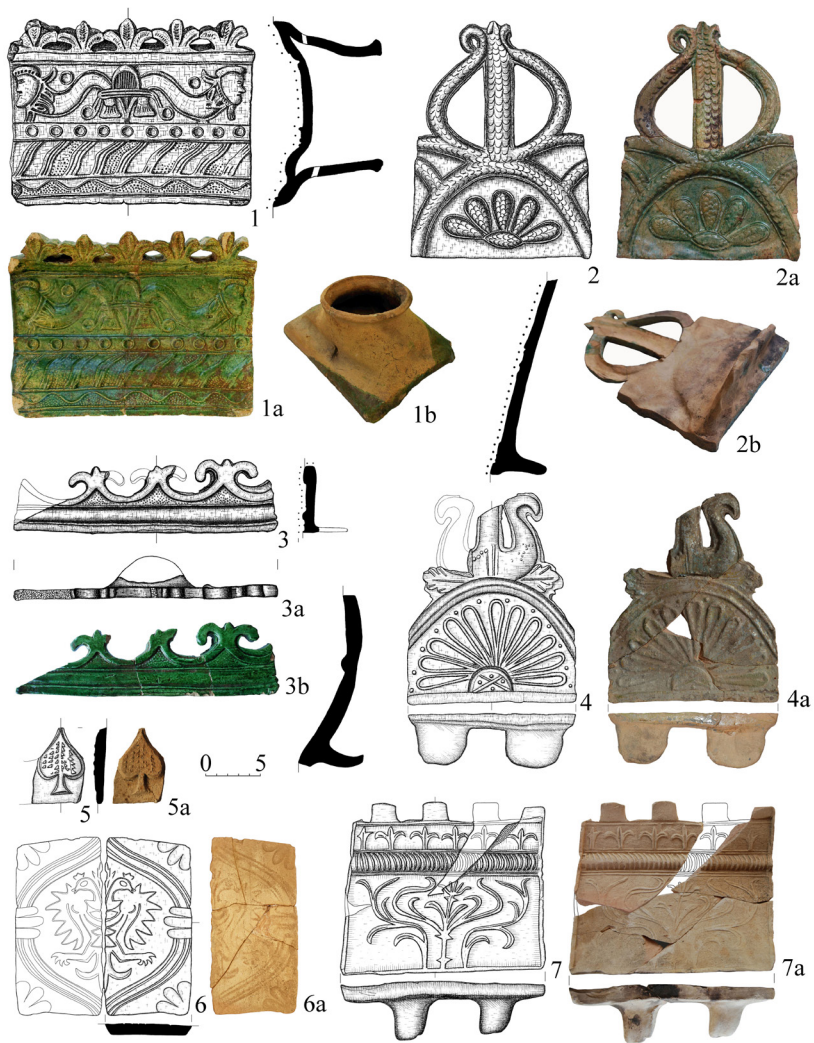
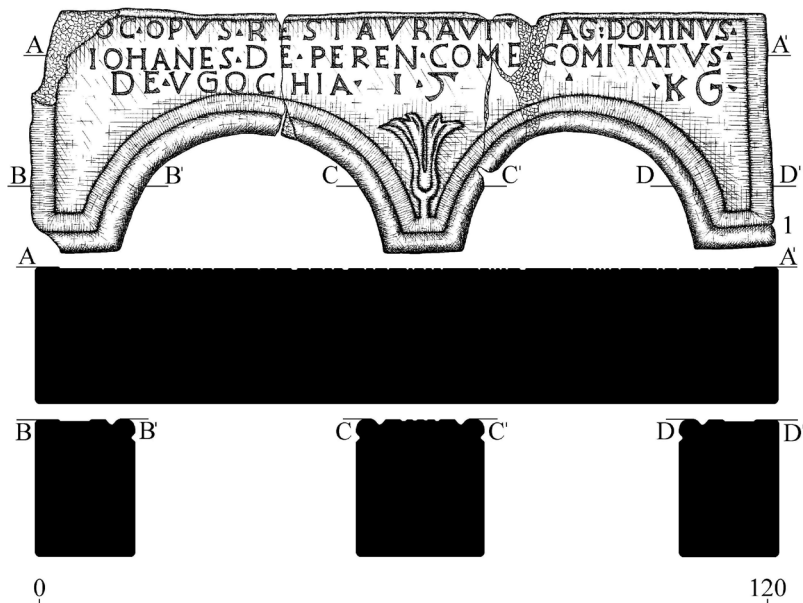

Рис. 80. Королівський замок.
Кахлі верхнього оздоблення печей.

[H]OC · OPVS · RESTAVRAV[IT] · [M]AG(NIFICVS) · DOMINVS ·
 IOHANNES · DE · PEREN · COMES · COMITATVS ·
 DE · VGOCHIA · 15() ·
 · KG ·

Рис. 81. Королівський замок.
 Елемент кам'яного архітектурного оздоблення.

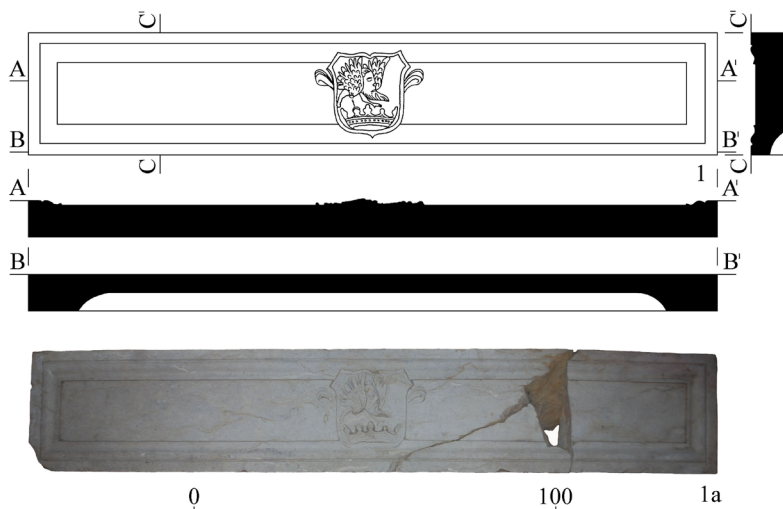

Рис. 82. Королівський замок.
Елемент оздоблення комину.

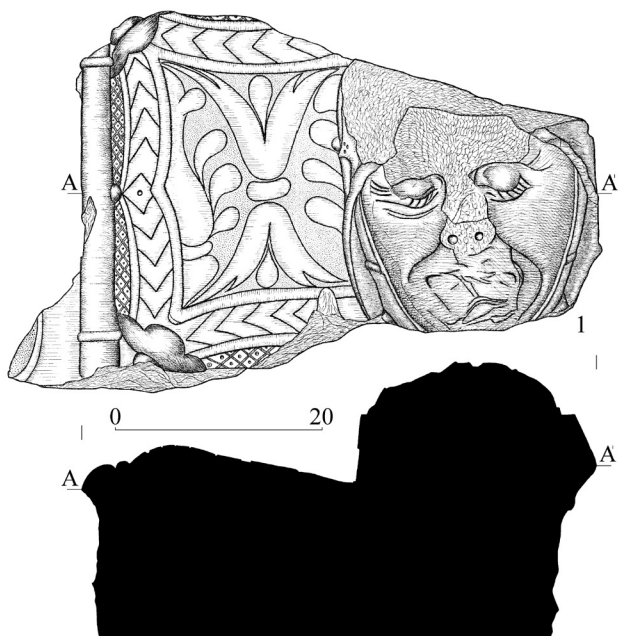

Рис. 83. Королівський замок.
Уламок мармурового епітафія.

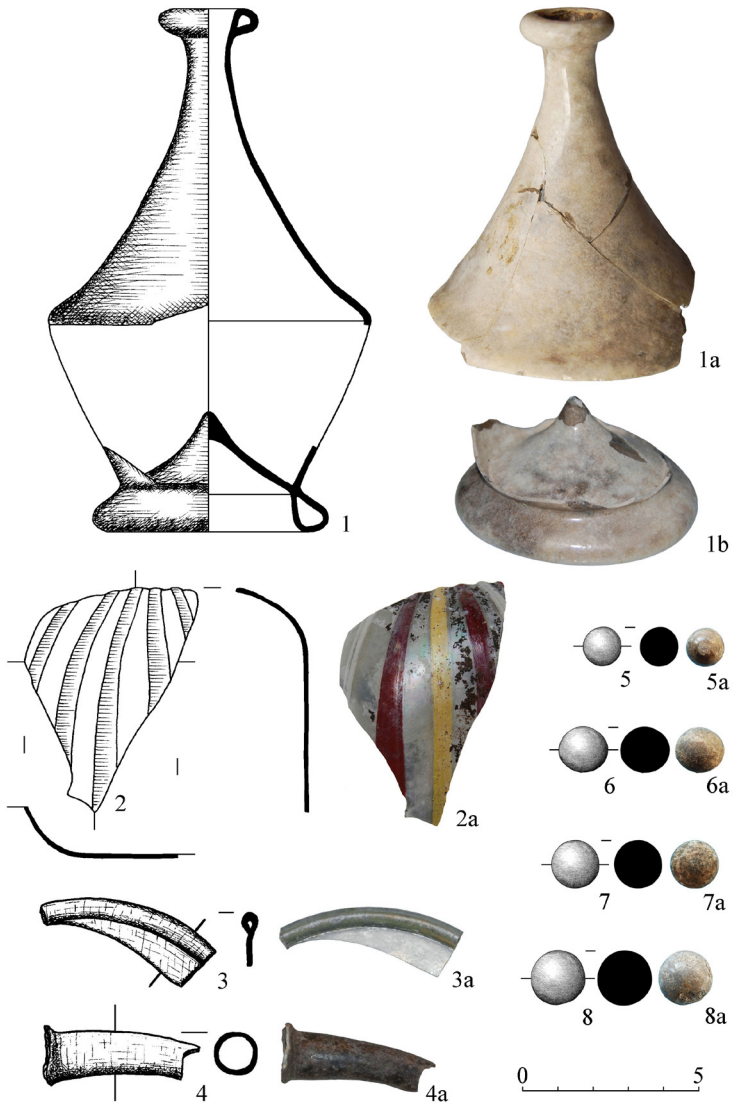

Рис. 84. Королівський замок. Вироби зі скла.

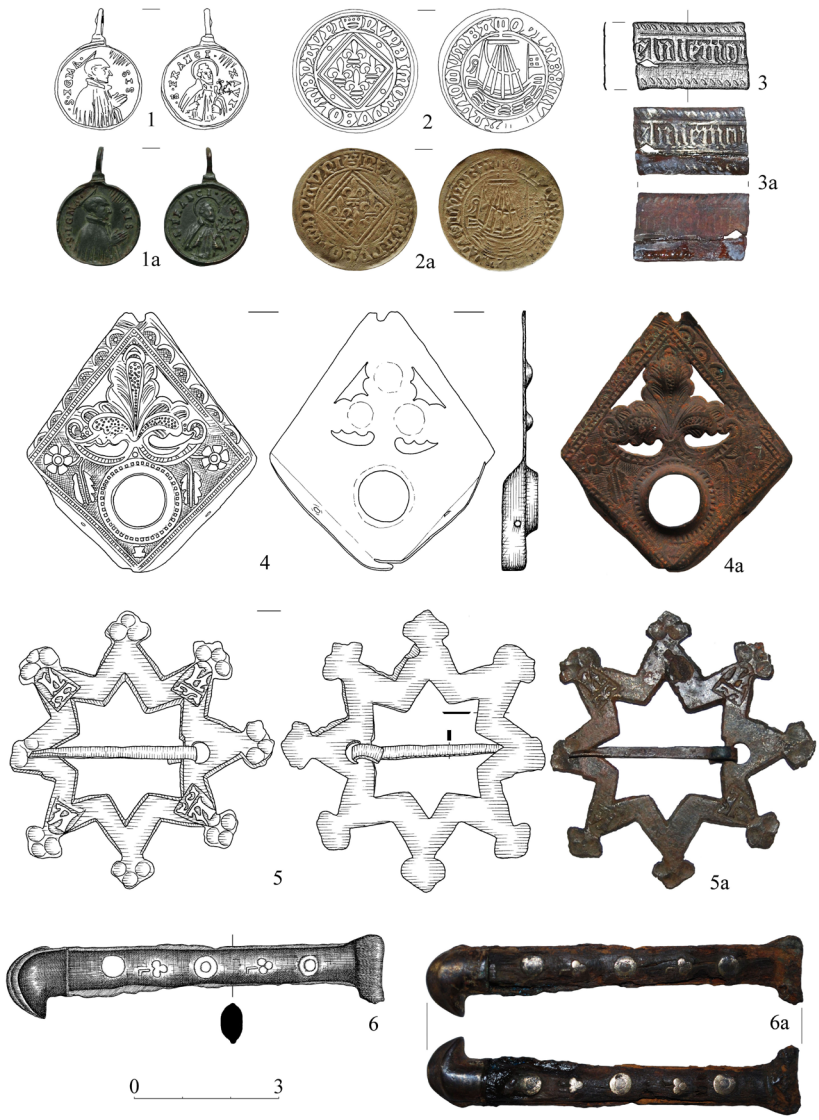

Рис. 85. Королівський замок. Індивідуальний інвентар.

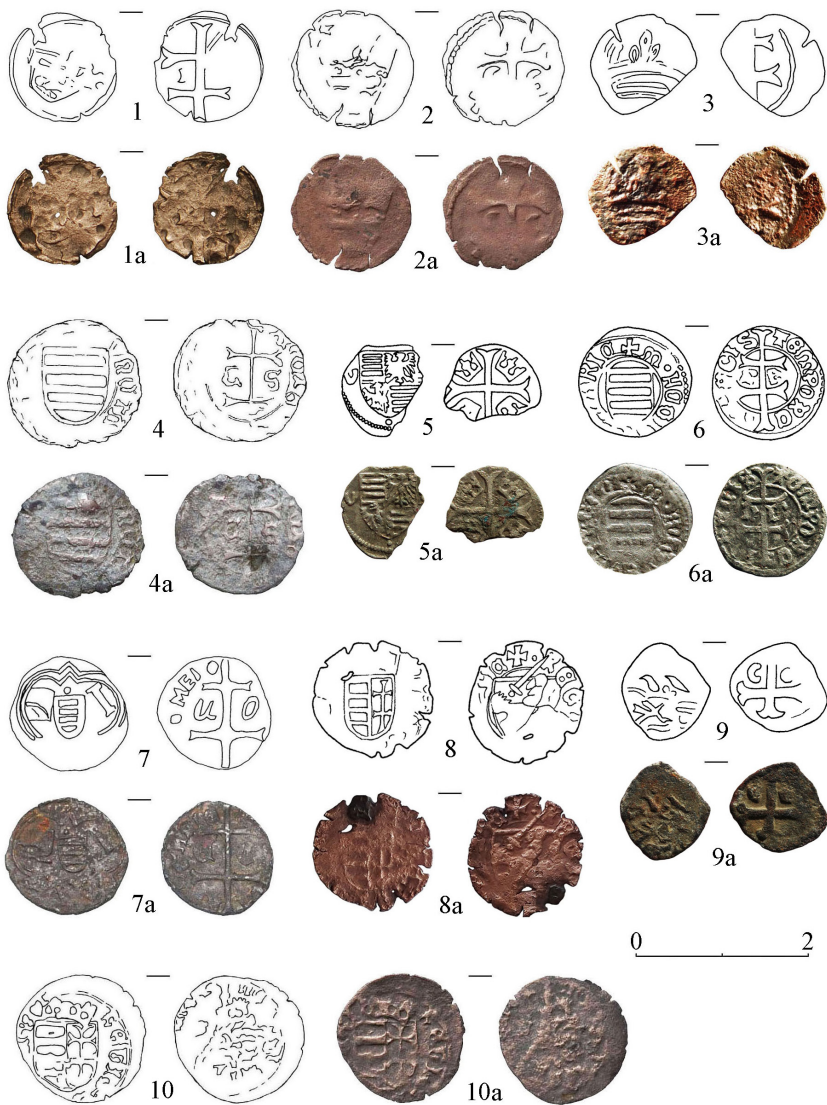

Рис. 86. Королівський замок. Монети.

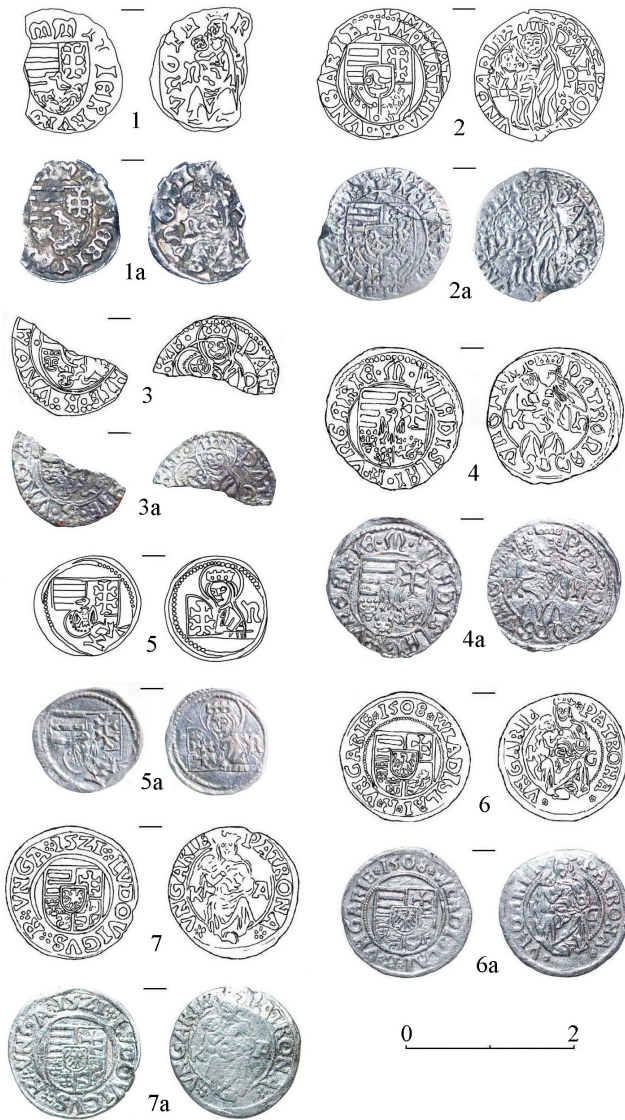

Рис. 87. Королівський замок. Монети.

Рис. 88. Королівський замок. Монети.

Рис. 89. Королівський замок. Монети.

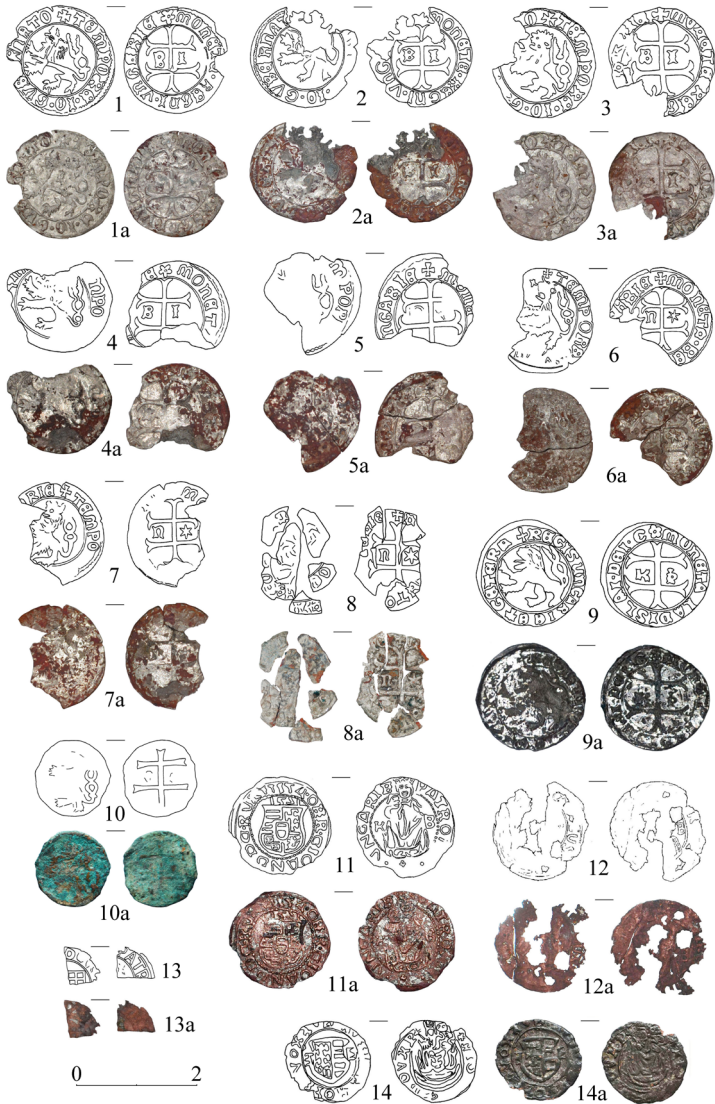

Рис. 90. Королівський замок. Фальшиві монети.

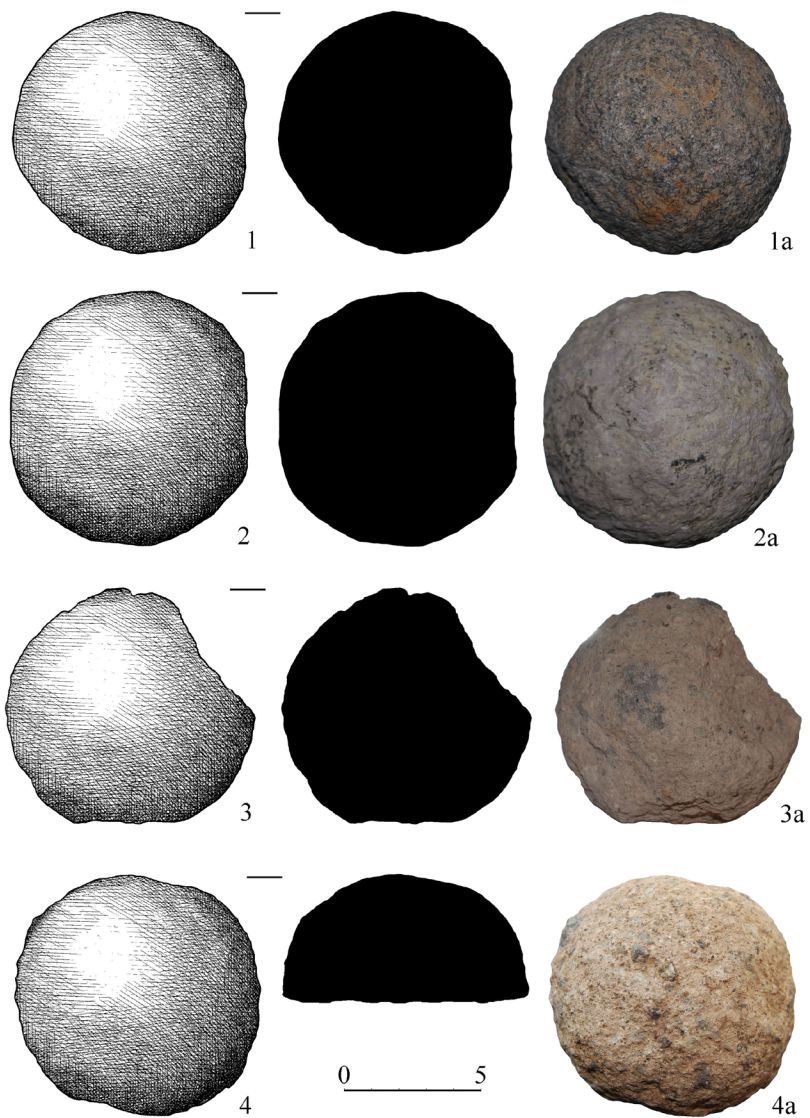

Рис. 91. Королівський замок. Кам'яні ядра.

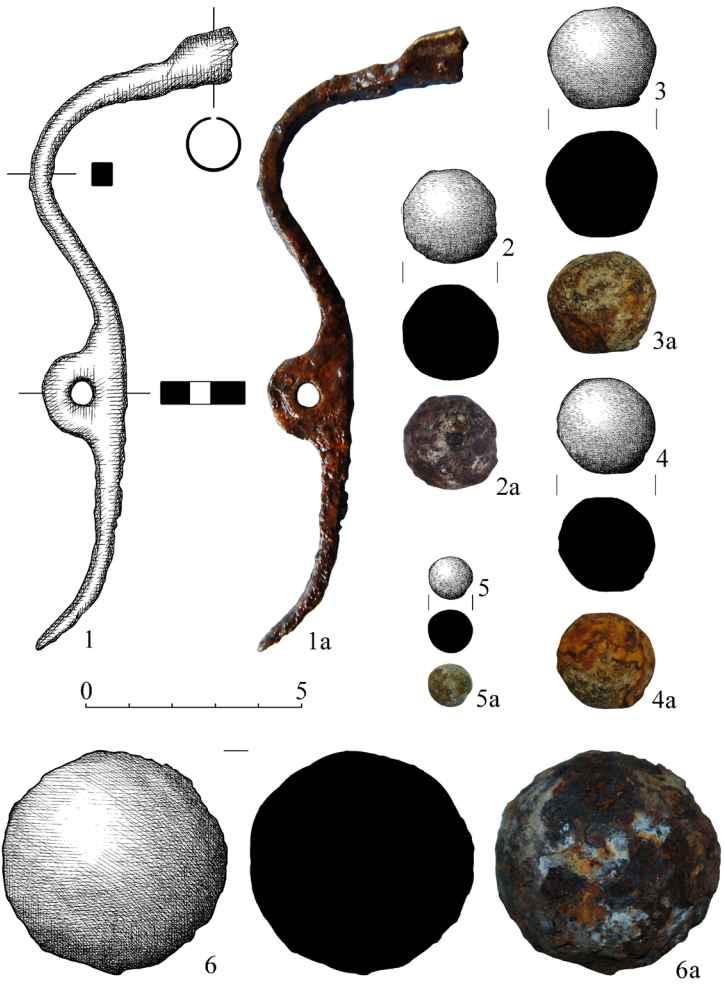

Рис. 92. Королівський замок.
Вогнепальна зброя.

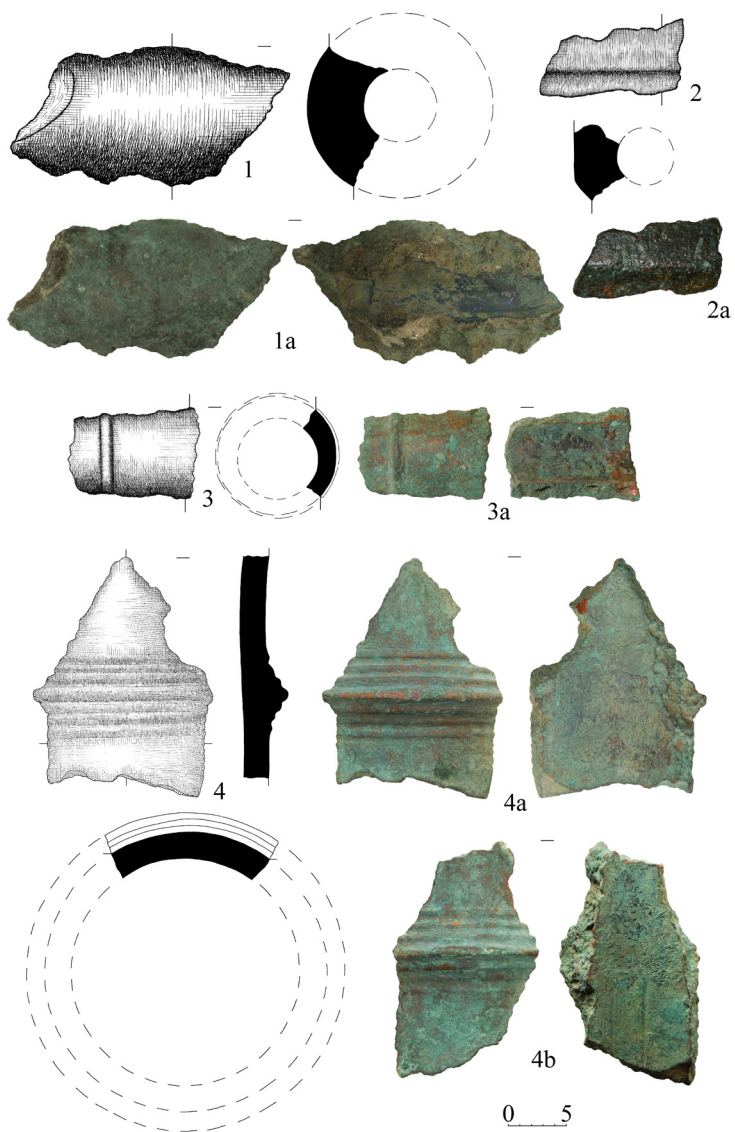

Рис. 93. Королівський замок. Уламки гармат.

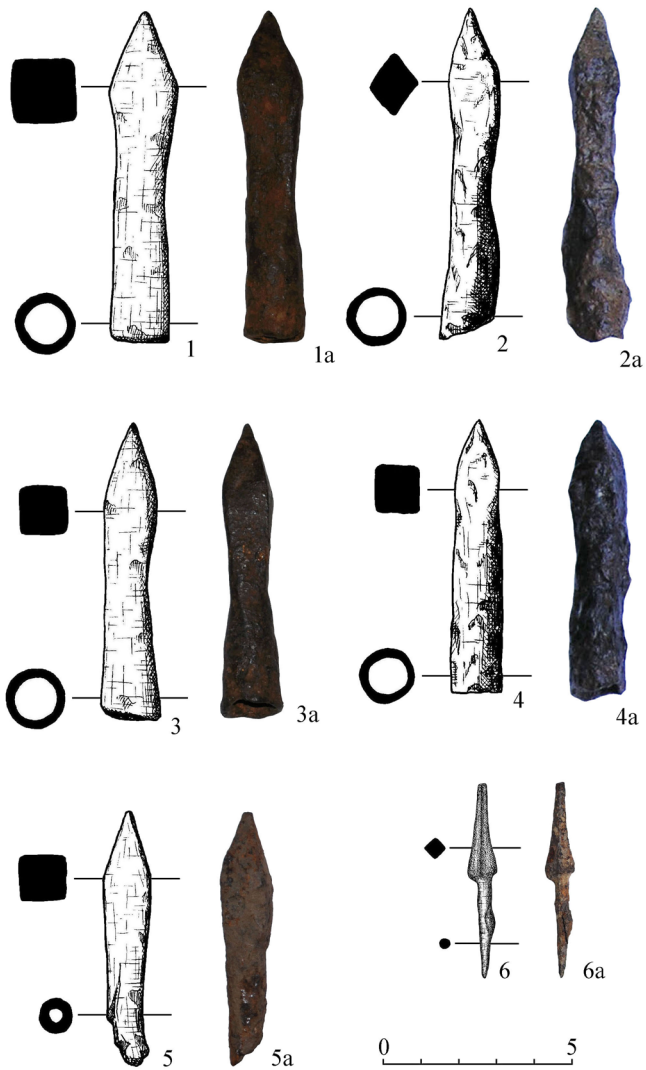

Рис. 94. Королівський замок.
Арбалетні болти.

Рис. 95. Вишківське укріплення. Підйомний матеріал.
Обмазка та фрагменти кераміки.

Рис. 96. Хустський замок. Монети.

Рис. 97. Хустський замок.
Уламки люльок.

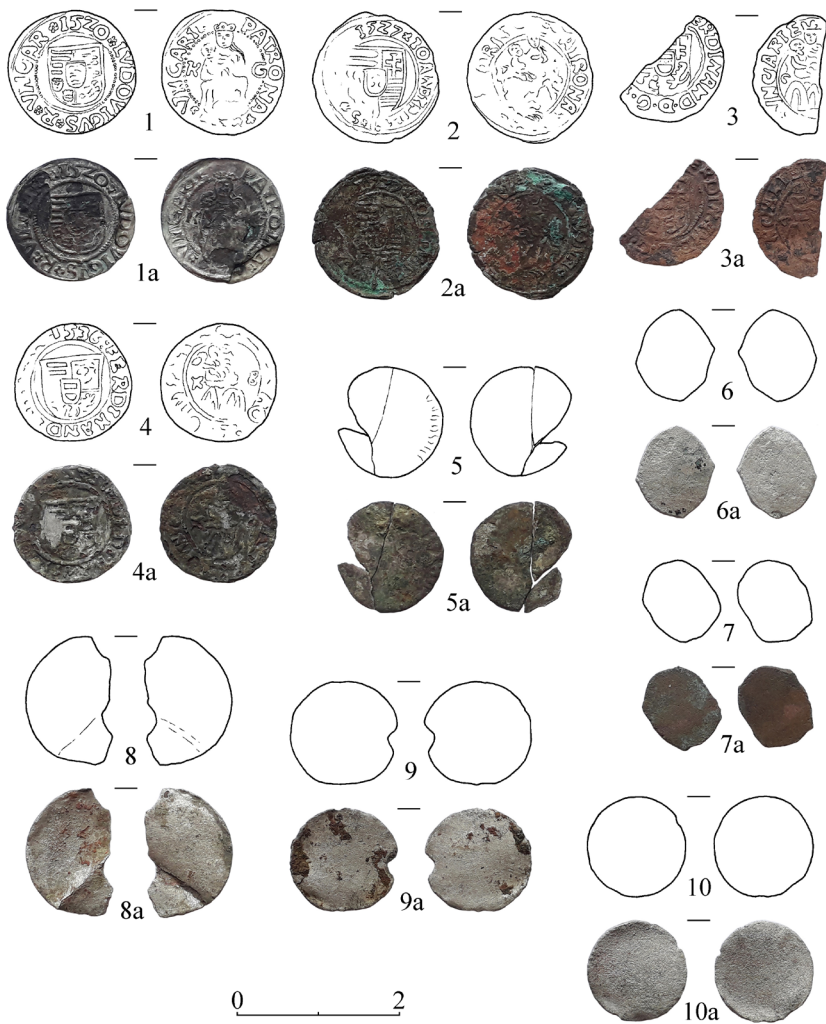

Рис. 98. Хустський замок.
 Фальшиві монети та заготовки для їх виготовлення.

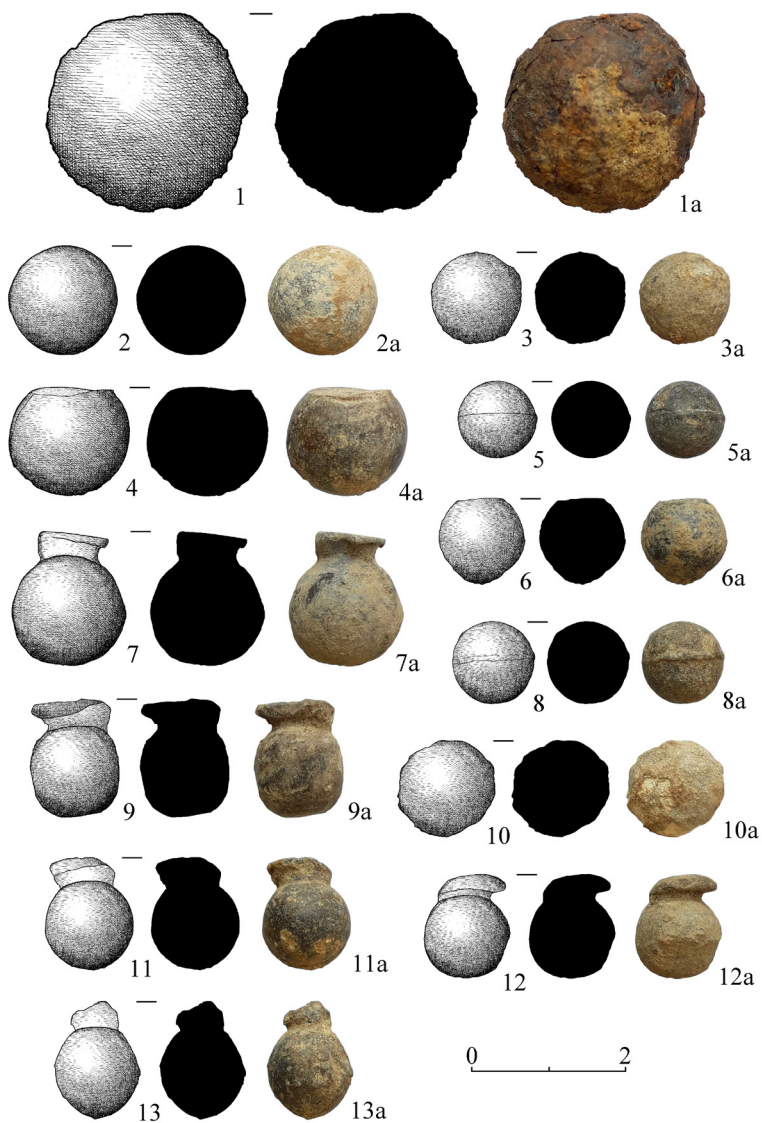

Рис. 99. Хустський замок. Ядро та кулі.

Наукове видання

Прохненко І., Жиленко М., Мойжес В.

Замки Закарпаття: від Боржави до Тиси

(оборонні споруди на Соляному Шляху)

Літературне редагування авторське
Комп'ютерна верстка – Мирослава Токар
Дизайн обкладинки – Маргарита Лавренюк

Підписано до друку 22 вересня 2020. Формат 64x90/16.
Папір крейд. Друк цифр. Гарнітура Cambria.
Ум. друк. арк. 10,7. Тираж 100 прим. Замов. № 2457.

Видано та віддруковано в ТОВ “Поліграфцентр “Ліра”:
88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25; www.lira-print.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виговівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ЗТ №24 від 7 листопада 2005 року.

Прохненко І., Жиленко М., Мойжес В.

Замки Закарпаття: від Боржави до Тиси (оборонні споруди на Соляному Шляху). – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2020. – 160 с.: Іл.

ISBN 978-617-596-310-4

У книзі на основі комплексного використання археологічних матеріалів і даних письмових джерел висвітлюється історія споруд замкової архітектури долин р. Боржави (Бронька, Сільце, Квасово) та р. Тиси (Вишково, Хуст, Королево, Виноградів). Пам'ятки поділяються на декілька хронологічних груп. Найбільш ранні з них (Бронька, Сільце, Вишково) виникли в другій половині XIII ст. переважно в якості дозорних пунктів і функціонували вони незначний проміжок часу (до початку XIV ст.). Їх замінили укріплення першої половини XIV ст. (Хуст, Королево, Виноградів). Наприкінці XV – на початку XVI ст. відбулася суттєва реконструкція даних пам'яток і була зведена фортеця в Квасові. Припинення функціонування цих замків відбувалося в різні періоди (від XVI до XVIII ст.) і ці події не були пов'язані між собою.

Видання розраховане на науковців, студентів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією Закарпаття.

ББК Т4 (4 Укр – 4 Зак) 4:Щ113

УДК 902.2/.904:728.81/.82(477.87) “04/14” П 84